

I

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Yavuz GÜNAZ

**ERZURUM- ENKAYA'DA
TARİH VE ARKEOLOJİK KAZI TIRMALAR**

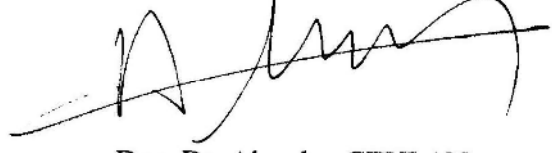
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Yöneticisi
Doç. Dr. Alpaslan CEYLAN

Erzurum-2007

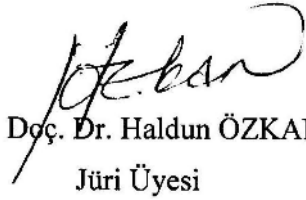
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma, Tarih Anabilim Dalının Eskiçağ Tarihi Bilim Dalında jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak **kabul** edilmiştir.

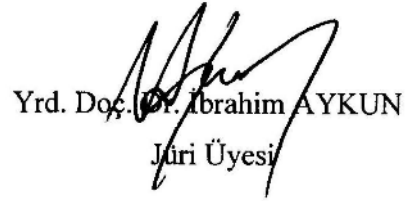

Doç. Dr. Alpaslan CEYLAN

Danışman/Jüri Üyesi

Doç. Dr. Haldun ÖZKAN
Jüri Üyesi

Yrd. Doç. Dr. İbrahim AYKUN
Jüri Üyesi

Yukarıdaki imzalar, adı geçen öğretim üyelerine aittir. ... / ... / 2007

Prof. Dr. Vahdettin BAŞÇI

Enstitü Müdürü

Ç NDEK LER

ÖZET	V
ABSTRACT	VI
ÖNSÖZ	VII
KISALTMALAR	VIII
LEVHALAR L STES	X

G R	1
1. ENKAYA BÖLGESİ COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ	1
1.1. Jeomorfolojik Özellikler.....	1
1.2. İklim Özellikleri.....	2
1.3. Doğal Bitki Örtüsü Özellikleri.....	4
1.3.1. Ormanlar.....	4
1.3.2. Çayırlar.....	5
1.4. Toprak Örtüsü Özellikleri.....	5
1.5. Hidrografik Özellikler.....	8
1.6. Tarım.....	9
1.7. Hayvancılık.....	10
1.8. Madencilik.....	11
1.9. Ulaştırma.....	12
1.10. Sanayi Ve Ticaret.....	13
1.11. Turizm.....	14
1.12. Nüfus.....	14
2. TARİH ÖNCESİ (PREHİSTORİK) ÇAĞLAR	16
2.1 Paleolitik Çağ	16
2.1.1 Jeolojik Zamanlar.....	17
2.1.2 İlk Paleolitik Çağ	18
2.1.3 Orta Paleolitik Çağ	19
2.1.4 Son Paleolitik Çağ	22
2.2 Mezolitik (Epipaleolitik) Çağ	24
2.3 Neolitik Çağ	26

2.4 Kalkolitik Ça	29
2.5. Tunç Ça	32
2.5.1 Karaz Kültürü	40
3.URARTU DEVLET	46
3.1.Kurulu	46
3.2.Geli me	46
3.3. Gerileme ve Çökü	48
3.4. Ba lıca Urartu Merkezleri	49
3.5. Urartu Kültür ve Medeniyeti	49
3.5.1.Urartu Mimarisi	49
3.5.2.Urartu Ula ımı	55
3.5.3. Urartu Yazısı	58
3.5.4. Anıtsal Kaya Kapıları	59
3.5.5.Urartu Anıtsal Kaya ıretleri	60
3.5.6.Urartu Sulama Sistemi	61
4. ARA TIRILAN MERKEZLER	64
4.1-De irmen	64
4.2- Murathan	64
4.3- Ma ara Yerle mesi (Kızıлта Ma ara Yerle mesi)	64
4.4- enkaya Gözetleme Kulesi	65
4.5- enkaya Kalesi	65
4.6- enkaya Yerle mesi	66
4.7- enkaya Kalesi 2	66
4.8- Tüten Ocak Köyü	67
4.9- Köro lu Kalesi	67
4.10- Kop Kaya Odaları	67
4.11- Zakim	68
4.12- Bardız Kalesi	68
4.13- Penek Kalesi ve Kilisesi	69
SONUÇ	69

KAYNAKÇA	70
LEVHALAR	
ÖZGEÇM	

ÖZET**YÜKSEK LİSANS TEZİ**

ERZURUM- ENKAYA'DA TARİH VE ARKEOLOJİK ARA TIRMALAR
Yavuz GÜNA DI

Danışman: Doç. Dr. Alpaslan CEYLAN

2007-SAYFA ....+ XIII

Jüri: Doç. Dr. Alpaslan CEYLAN

Doç. Dr. Haldun ÖZKAN

Yrd. Doç. Dr. brahim AYKUN

Erzurum- enkaya Bölgesi, Erzurum Kars Bölümü ile Doğu Karadeniz Bölgesi arasında bir geçiş konumunda bulunmaktadır. Bulunuşu olduğu stratejik konum itibarıyla tarih öncesi ve tarihi çağlar boyunca birçok medeniyetin beşikliği olarak bilinmektedir.

enkaya ilçesinde tarım, hayvancılık, meyvecilik yapılmaktadır. Ancak sadece ilçenin ihtiyacını karşılayacak kadar üretim yapılabilmektedir. İlçenin ekonomik yapısı düzensiz olduğundan, nüfus dağınıklığı düzensizdir.

İlçede, tarihi süreç içerisinde İlk Tunç Çağı, Urartular, Persler, Bizanslılar, Selçuklular, Saltuklular ve Osmanlılar gibi birçok medeniyetin izi bulunmaktadır.

İlçede imdiye kadar çok fazla arazi kazı yapılmamıştır. Araştırmamızda ilçe tarihine az da olsa katkı sağlamak için çalışmaktayız.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Erzurum, enkaya, Urartu, Diauehi.

ABSTRACT
MASTER THESIS
HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL SURVEYS IN ERZURUM
ENKAYA

Yavuz GÜNA DI

Supervisor: Assoc. Prof. Alpaslan CEYLAN

2006-PAGES .....+XIII

Jury: Assoc. Prof. Alpaslan CEYLAN

Assoc. Prof. Haldun Özkan

Assist. Prof. brahim Aykun

The Erzurum- enkaya area provides a passage from the Erzurum Kars region to the East Black Sea region. This area served as a kind of cradle for many civilizations throughout history.

Orcharding, stockbreeding and agriculture form the economic basis of enkaya but its harvest only meets the need of the district. Due to the irregular geography of the region settlement is also irregular.

There are traces of the Ottomans, Persians, Byzantines, Seljukians, Urartians and Saltuk's in this district. There were only few researches on enkaya and the aim of this study is to shed light on the history of it.

Keywords: Anatolia. Erzurum, enkaya, Urartu, Diauehi

ÖNSÖZ

Bu çalı mada Erzurum ili, enkaya lçesi ve çevresinin tarih öncesi ça ları, tarihi ça ları ve bölgenin tarihi ve arkeolojik yönleri ele alınmı tır.

Maalesef enkaya bölgesinde yapılan çalı maların sınırlı olması nedeniyle bölge tarihi tam olarak aydınlatılamamı tır. Bu çalı ma ile bölgenin Eskiça tarihine az da olsa ık tutmaya çalı ılmı tır.

İçerisinde Do u Karadeniz ile Erzurum-Kars bölgeleri arasında bir geçi noktasında bulundu undan dolayı stratejik bir öneme sahiptir.

Çalı manın giri bölümünde bölgenin co rafi özellikleri ele alınmı tır. Buradaki amacımız, bölgenin binlerce yıldır neden birçok medeniyete be iklik etti ini anlamaya çalı maktır.

İkinci bölümde, Anadolu'nun ve bölgenin tarih öncesi ça ları ele alınmı tır. Buradaki amaç ise enkaya'nın eski ça lardan günümüze kadar gelen önemini vurgulamaktır.

Üçüncü bölümde, bölge tarihinde önemli bir yere sahip olan Urartular ele alınmı tır.

Dördüncü bölümünde ise, hocam Alpaslan Ceylan ve Yasin Topalo lu ile birlikte yaptığımız yüzey ara tırmaları sayesinde enkaya'da bulmu oldu umuz tarihi ve arkeolojik yerler incelenmi tir

Yapımı oldu um bu çalı mada bana yol gösteren ve yardımlarını benden esirgemeyen saygıde er hocam Doç. Dr. Alpaslan CEYLAN'a ve Ar .Gör. Yasin TOPALO LU'na te ekkürü bir borç bilirim.

KISALTMALAR

- AAA* : Annals of Archaeology and Anthropology, London
- AA* : Archologischer Anzeiger. Berlin
- Ac Ant Hung* : Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae,
Budape te
- AfO* : Archiv fur Orientforschung, Berlin-Graz
- AfO-NF* : Archiv fur Orientforschung-Neue Folge, Berlin
- AJA* : American Journal of Archaeology, Baltimore. Norwood.
Concord. New York
- AMI* : Archaeologische Mitteilungen aus Iran, Berlin
- Anadolu-Anatolia* : Ankara niversitesi DTCF Arkeoloji Enstitüsü Yayın
Ankara
- AnAr* : Anadolu Ara tırmaları, stanbul
- Anatolica* : Anatolica, Annuaire International pour les Civilisations de
l'Asie Anterieure, Leiden
- AO* : Der Alte Orientalia, Leipzig
- Ar Or* : Archiv Orientalni, Prag
- ARI I* : Assyrian Royal Inscriptions I, Wiesbaden
- ArkST* : Arkeometri Sonuçları Toplantısı, Ankara
- AST* : Ara tırma Sonuçları Toplantısı, Ankara
- AS* : Anatolian Studies, London
- BiOr* : Bibliotheca Orientalis, Leiden
- CAH* : Cambridge Ancient History, Cambridge
- DTCFD* : Dil, Tarih, Co rafya Fakültesi Dergisi, Ankara
- HChI* : Handbuch der Chaldischen Inschriften, Graz
- IEJ* : Israel Exploration Journals, Jerusalem
- IRAN* : Journal of the British Institute of Persian Studies, London
- IRAQ* : Published by the British Shcool of Archaeology in Iraq,
London
- Ist. Mitt.* : stanbullaer Mitteilungen, Deutshes Archologisches
Institute, Tübingen
- A* : Türkiye Diyanet Vakfı, slam Ansiklopedisi, stanbul
- JA* : Journal Asiatique, Paris

- JAOS* : Journal of the American Oriental Society, New Haven
- JCS* : Journal of Cuneiform Studies, New Haven
- JNES* : Journal of Near Eastern Studies, Chicago
- KBo* : Keilschrifttexte aus Boghazköi, Leipzig-Berlin
- KUB* : Keilschrift-Urkunden aus Bo azköi, Berlin
- KST* : Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara
- MDOG* : Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Berlin, Berlin
- MTA* : Maden Tetkik Arama Enstitüsü Dergisi, Ankara
- MVAG* : Mitteilungen der Vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft, Berlin
- MVAeG* : Mitteilungen der Vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft, Leipzig
- Or Ns* : Orientalia, Nova Series, Roma
- PZ* : Prähistorische Zeitschrift, Berlin, Leipzig
- RA* : Revue Archéologique, (Nouvelle Série) Paris
- REA* : Revue des Etudes Anciennes, Strasbourg
- RHA* : Revue Hittite et Asianique: Organe de la Societe des Etudes Hittites, Paris
- RLV* : Reallexikon der Vorgeschichte, Berlin
- TAD* : Türk Arkeoloji Dergisi, Ankara
- Tel Aviv* : Tel Aviv, Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University, srael
- TKU* : Topographische Karte Von Urartu, Berlin
- TTAED* : Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi, Ankara
- TTKong.* : Türk Tarih Kongresi, Ankara
- TÜBA-AR* : Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, stanbul
- UKN* : Urartskie Kliobraznyne Nadpisi, Moskova
- VDI* : Vestnik Drejnev storii, Moskova
- WVDOG* : Wissentschatliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gessellschaft, Leipzig
- ZA* : Zeitschrift für Assyriologie, Berlin
- ZE* : Zeitschrift für Ethnologie, Berlin

LEVHALAR L STES

Harita-1 Türkiye Co rafi Bölgeleri

Harita-2 Urartu Yayılım Haritası

Harita-3 enkaya Bölgesi Co rafi Yapısı

Harita-4 enkaya Bölgesi Tarihi ve Arkeolojik Merkezler

Resim- 1 De irmen Yerle mesi / enkaya

Resim-2 De irmen Yerle mesi / enkaya

Resim-3 De irmen Yerle mesi / enkaya

Resim-4 De irmen Yerle mesi / enkaya

Resim-5 Murathan Yerle mesi / enkaya

Resim-6 Murathan Yerle mesi / enkaya

Resim-7 Murathan Yerle mesi- enkaya

Resim-8 Kızılda Ma ara Yerle mesi- enkaya

Resim-9 Kızılda Ma ara Yerle mesi- enkaya

Resim-10 Kızılda Ma ara Yerle mesi- enkaya

Resim-11 Kızılda Ma ara Yerle mesi- enkaya

Resim-12 Kızılda Ma ara Yerle mesi- enkaya

Resim-13 enkaya Yerle mesi- enkaya

Resim-14 enkaya Yerle mesi- enkaya

Resim-15 enkaya Kalesi- enkaya

Resim-16 enkaya Kalesi- enkaya

Resim-17 enkaya Kalesi- enkaya

Resim-18 enkaya Kalesi- enkaya

Resim-19 enkaya Kalesi- enkaya

Resim-20 enkaya Kalesi- enkaya

Resim-21 enkaya2 Kalesi- enkaya

Resim-22 enkaya2 Kalesi- enkaya

Resim-23 enkaya2 Kalesi- enkaya

Resim-24 enkaya2 Kalesi- enkaya

Resim-25 enkaya2 Kalesi- enkaya

Resim-26 enkaya2 Kalesi- enkaya

Resim-27 enkaya2 Kalesi- enkaya

Resim-28 Tütenocak Köyü Yerle meleri

- Resim-29 Tütenocak Köyü Yerle meleri
Resim-30 Tütenocak Köyü Yerle meleri
Resim-31 Tütenocak Köyü Yerle meleri
Resim-32 Köro lu Kalesi- enkaya
Resim-33 Köro lu Kalesi- enkaya
Resim-34 Köro lu Kalesi- enkaya
Resim-35 Zakim Yerle mesi- enkaya
Resim-36 Zakim Yerle mesi- enkaya
Resim-37 Zakim Bronz Kemer Barcası (Urartian Art'dan)
Resim-38 Zakim Mühür (Urartian Art'dan)
Resim-39 Bardız Kalesi- enkaya
Resim-40 Penek- enkaya
Resim-41 Penek- enkaya
Resim-42 Penek- enkaya
Resim-43 Penek- enkaya
Resim-44 Penek- enkaya

G R

Erzurum ili, enkaya ilçesini kapsayan ara tırma bölgesi, Erzurum-Kars bölümü ile Do u Karadeniz bölümü içinde yer almaktadır. enkaya ilçesi Erzurum il merkezinin yakla ık olarak 185 km kuzeydo usunda yer almaktadır.

Do usunda Allahuekber da ları, batısında Kırdı , güneyinde Çember da ları ve kuzeyinde Ziyaret da ları bulunmaktadır. Yine ilçenin kuzeyinde Olur, Batsında ve güneyinde Oltu ve Narman, do usunda ise Göle, Selim ve Sarıkamı bulunmaktadır. enkaya ilçesi ye illi bir alan üzerindedir. Bölgede Do u Karadeniz ormanlarının uzantısını te kil eden ormanlar vardır. Sarıçam, ardıç ve me eden olu mu bu alanın %27 lik bir kısmını kaplayan ormanlarla çevrilidir. %50 lik bir kısmı ise çayır ve meralar olu turmaktadır.

Hayvancılık açısından elveri li bir konumda bulunan enkaya ilçesi, Do u Anadolu ile Karadeniz bölgesini birbirine ba layan ve geçi yollarını kontrol altında tutmasından dolayı Eskiça lardan itibaren yerle im görmü tür.¹

1. ENKAYA BÖLGESİ CO RAF ÖZELLİKLER

1.1. Jeomorfolojik Özellikler

enkaya ilçesi, Do u Karadeniz ile Erzurum-Kars bölümü arasında bir geçi konumunda bulunmaktadır. Alpin tektonik birli in Do u Anadolu'daki uzantısı üzerinde bulunmakta olup bu birli in Anadolu'da kuzey kanadını olu turan Pontid-Anatolid'lerle güney kanadını olu turan Toridler arasında bir geçi alanı te kil etmektedir.²

İlçenin ekillenmesinde bu kanatlar önemli bir rol oynamakla beraber Miyosen ve sonrasında olu an volkanların da etkisi büyüktür. Kırıkların sebep oldu u tektonik hareketlilik ise depremler olma riskini arttırmaktadır.³

İlçe'nin batısındaki Akda (3047 m) ve do usundaki Allahuekber (3127 m) da ları arasında kalan sıkı ma bölgesindeki yatay yönlü etkiler oligosenden itibaren iddetlenmi , bir taraftan kömürlü Havzasının çok kıvrımlı ve kırıklı hale gelmesini, di er taraftan da sahanın güney ve kuzeyinden derin ekilde yarılmaları sonuçlarını do urmu tur.⁴

¹ Ünal 2004: 1 vdd.

² Ünal 2004: 5

³ Ünal 2004: 5; Ketin, 1977: 529

⁴ Ünal 2004: 5; Atalay, 1982: 19-20

Bölgede eski zamanlarda meydana gelen volkanik hareketlilikler burada birçok farklı türde formasyonun oluşmasına yol açmıştır. Bunlar arasında çok sert ve aşınması zor taşlar, asidik taşlar, kireçtaşı, volkanik ara katkılı kumtaşı, çamur taşı, çakıl taşı, silt taşı vb. taşlar yer almaktadır.

enkaya'nın güneybatısında yer alan ve zirvesi Oltu İlçesi sınırları arasında bulunan Kırdanın (2832 m) doğuya doğru uzantısı olan yamaçlar ile Sürahi Tepenin (2605 m) doğu yamaçları Ofiolitik seriden oluşmasından dolayı, bu kısım erozyona uğramış, Bardız çayının yan kolları ile derin bir şekilde yarılmıştır. Bu yükseltilerin Bardız çayına bakan kısımları erozyondan dolayı basık tepelik alanlar olarak ortaya çıkmıştır.⁵

Akar çayının kuzeyine doğru yükselen tepeler zor aşınan bazalt, aglomera ve andezit kayalıklarından oluşmuştur. Bunun nedeni ise, dağ ve tepelerin yamaçlarındaki yumuşak emlerin sahip olduğu tüflerdir. Bunlara en güzel örnek Ziyaret (2543 m) ve Fırınılı (2332 m) tepeleridir.⁶

Bardız ve Akar çaylarını oluşturduğu vadiler ve boğazlar bölgenin bir başka jeomorfolojik özelliğidir. Bardız çayı vadisi Allahuekber Dağının batı yamacından başlayıp, güneye, batıya ve daha sonra da kuzeye yönelerek Akar çayı vadisi ile birleşir.⁷

1.2. İklim Özellikleri

Biraz öncede de inimiz gibi enkaya İlçesi Doğu Karadeniz bölgesi ile Erzurum-Kars bölümü arasında bir geçi konumunda bulunmaktadır. Bundan dolayı İlçe her iki bölgenin de iklim özelliklerinden etkilenmektedir. Erzurum merkeze göre yaz ve kış sıcaklıkları arasında pek fazla fark yoktur. Her mevsimi yıl boyunca geçen Doğu Karadeniz iklimi genel olarak ilçenin kuzeyinde daha etkilidir. Yıl rejimi özelliklerine göre, Doğu Anadolu iklimi, her mevsimi yıl boyunca yazları kurak olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.⁸ Karasal iklim ise yani Erzurum-Kars bölgesi iklim özellikleri genelde ilçenin güney kesiminde kendini daha belli etmektedir.

enkaya konum itibarıyla zaman zaman farklı hava kütleleri ile karşılaşmakta kalmaktadır. Erinç'in de ifade ettiği gibi, ülkemiz belli bir hava kütesinin

⁵ Ünal 2004: 16

⁶ Ünal 2004: 16

⁷ Ünal 2004: 16

⁸ Ünal 2004: 17; Erinç, 1969: 375

yıl boyunca hâkimiyeti altında kalacaktır. Gerçekten de ülkemiz bulunmuş oldu u konum itibarıyla çok sık de i ik hava kütlelerinin etkisi altında kalabilmektedir. Hatta gün içinde farklı hava özellikleriyle bile kar ıla mak mümkündür. Türkiye genellikle subtropikal ku akla Akdeniz iklim tipinin etkisi altında, kışın so uk, yazın tropikal hava kütlelerinin etkisi altında kalmaktadır.⁹

İlçe, kış aylarında Hazar Havzası üzerinden sokulan kontinental polar hava külesinin etkisi altında kalmaktadır. Dolayısıyla bölge kış mevsiminde yüksek hava basıncının etkisi altında bulunmaktadır. Yaz aylarında ise güneyden gelen kontinental tropikal hava külesinin etkisi altında kalmaktadır. Yaz aylarında basınç oranı dü er.¹⁰

Bölgede hava ortalamalarının ölçülebilmesi için bir rasathaneye gerek vardır. Ancak günümüzde ilçenin rasathanesi bulunmamaktadır. Bu yüzden ilçeye yakın olan, Oltu, Ardahan ve Göle meteoroloji istasyonlarından yararlanılmaktadır. Ancak bu durum sa lıklı bir ölçümün yapılamamasına neden olmaktadır. Çünkü enkaya ilçesi, Oltu ve Ardahan'dan iklim özelli i ve co rafi konum olarak farklılık göstermektedir. Göle ile enkaya hem iklim özellikleri olsun hem de co rafi konum olarak benzerlik göstermektedir. Ayrıca di er yerlere oranla enkaya il Göle birbirine da yakındır. Ancak Göle meteoroloji istasyonunda sıcaklık ölçümü yapılmadı ndan yine enkaya'nın iklimini sa lıklı bir ekilde ölçmek mümkün de ildir.

Bölgenin herhangi bir meteoroloji istasyonu bulunmaması nedeniyle ölçümler Oltu ve Ardahan'da bulunan istasyonlarda gerçekleştirilmiştir. enkaya ilçesi yaklaşık olarak Oltu'dan 850 m. yüksekte, Ardahan'dan ise 79 m. daha alçak bir seviyede yer almaktadır.

Sıcaklığın yıl içindeki dağılımı incelendi inde aylık ortalama sıcaklıklarının Oltu'dan -2.6 ile 23.2 derece, Ardahan'da -11.7 ile 16.0 derecede i ti i görülmektedir.¹¹ Oltu ve Ardahan'da ortalama sıcaklık değerlerinin en düşük olduğu aylar; aralık, ocak ve şubat'tır. En so uk ay olarak nitelendirilen ocak ayında Oltu -2.6 derece, Ardahan ise -11.7 derecedir. Yaz mevsiminde temmuz ve a ustos ayları en sıcak aylar olup, ortalama sıcaklıklar Oltu'da 23 derece, Ardahan'da ise 15 derecenin üzerine çıkmaktadır. Sıcaklık ortalamaları

⁹ Erinc 1969: 295

¹⁰ Koçman 1993: 13-14; Ünal, 2004: 18

¹¹ Ünal 2004: 20

eylül ayından itibaren hızla düşmeye geçmektedir. Sonbahar aylarında Oltu'da 5-18 derece arasında, Ardahan'da 0-10 derece arasında seyretmektedir. Kasım ayından itibaren her iki bölgede de sıcaklık dereceleri 0 derecenin altına düşmektedir.

İlçenkenin Oltu'ya oranla daha yüksekte bulunması ve kuzey ve kuzeydoğudan gelecek olan rüzgârlara açık olması Oltu'ya oranla donlu gün sayısının daha fazla olmasına neden olmaktadır.¹²

1.3. Doğal Bitki Örtüsü Özellikleri

Yaklaşık olarak 1470 km² yüzölçümüne sahip olan ilçenin %39'u ormanlarla kaplıdır. Önceden de denildiği gibi Bölge karasal iklim ile Doğu Karadeniz iklimi etkisi altındadır. Yaz aylarında rakımı yüksek yaylalarda genel olarak serin ve yağışlı hava hâkimdir. Vadi ve düzlüklerde ise sıcak iklim etkisini gösterir. Yüksekliğin 3127 metreye (Allahuekber Dağı) kadar çıktığı sahadada ormanın üst sınırı 2750 metreye ulaşmakta ve bu yüksekliğin üzerindeki alanlarda subalpin ve alpin çayırılıkları görülmektedir. Yine ilçede küçük birlikler halinde sarıçam, ardıç, meşe türünü de rastlanılmaktadır.¹³

1.3.1. Ormanlar

Ormanlar ilçenin kuzeyinde bulunan Taht köyünden yaklaşık olarak 1750 m yükseklikte başlamaktadır. Doğuya doğru Melikolu deresini takiben kuzeydoğuya ilerleyerek Ziyaret Dağı kavşağında (2588 m) ve Bekçitağı tepesine kadar yoğun bir yayılış gösterir. Doğuda Bekçitağı tepesinin güneydoğusunda bulunan sırtları takip ederek Allahuekber dağlarına kadar uzanır. İlçenin güney tarafındaki ormanlar çok geniş bir alana yayılamamaktadır. Sık sık ormanların kesintiye uğradığı görülmektedir. Güneydeki ormanlar Çember Dağı ve Ziyaret tepe sırtlarında yayılarak, Çayırılı yaylasına kadar seyrek bir şekilde devam eder. Batıda ise Bardız çayırının Karayemi mevkiinden başlayarak, batıya doğru Keçeli Dağı, Sürahi tepe ve Ziyaret tepesine ulaşır.¹⁴

İlçede sarıçam, ardıç, meşe ve kavak gibi ağaç türleri de bulunmaktadır. Bu ağaçlar ilçenin kuzey ve kuzeydoğu kesimlerinde daha yaygın bir şekilde görülebilmektedir. Zaten bilindiği gibi Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeyindeki

¹² Ünal 2004: 20 vdd.; Erol 1984: 64

¹³ Ünal 2004: 36-37

¹⁴ Ünal 2004: 37

ormanların genelini sarıçam ağaçları oluşturmaktadır. Sarıçam ağacının en büyük özelliği karasal iklime karşı dayanıklı olması ve kurak iklime sahip bölgelere uyum göstermesidir. Allahuekber Dağlarının 1500 metreden yüksek kesimlerinde bazalt toprak üzerinde geniş bir yayılım göstermektedirler.¹⁵

İlçede bulunan ormanların tahrip olduğu görülmektedir. Bu tahribat insan eliyle olduğu gibi ormanda bulunan zararlı böceklerin de bu tahribattaki etkisi büyüktür.

1.3.2. Çayırlar

Allahuekber dağlarında 2500 m yükseklikte çayır alanları göze çarpmaktadır. İlçede bulunan çayır alanları genelde haziran aylarında kar örtüsünün kalkmasıyla yeşermeye başlamaktadır. Yaklaşık olarak birkaç hafta içeren çayırlar temmuz aylarında hayvanların otlatılması için elverişli duruma gelip kar yağana kadar bu durum devam etmektedir.

1.4. Toprak Örtüsü Özellikleri

Bilindiği gibi toprak oluşumunda birçok faktör etkilidir. Bunlar, ana kaya, iklim, bitki örtüsü, yeryüzü şekilleri ve zamandır. Bu etkenlerden bazıları doğrudan doğruya etki yaparken bir kısmı dolaylı yollardan etki yapmaktadır. Engebeli bir topografyanın ve karasal iklimin hüküm sürdüğü ilçede çeşitli toprak tipleri bulunmaktadır.¹⁶ Çıplak kaya ve molozlar dışında, ilçede birçok farklı toprak tipine rastlanılmaktadır. Bu toprak tipleri; Bazaltik, Kahverengi, Kestane renkli, Kireçsiz Kahve renkli ve Alüvyon topraklarıdır.

Bazaltik topraklar andezit, spilit ve porfirite kayaçlar üzerinde oluşmuştur. Akrilik bir şekilde killi olup profilleri gelişmiştir. Toprağın yapısında kireç bulunmamasıyla beraber verimi oldukça düşüktür.¹⁷

Genel olarak Bazaltik Topraklar, ilçenin kuzeydoğusunda ve güneyinde yayılım göstermektedir. Bazaltik Topraklar, Kestane renkli Topraklar ile birbirine benzemektedir ve bazı yerlerde birbirleriyle iç içe girdikleri görülmektedir.¹⁸

¹⁵ Atalay 1983: 175-176

¹⁶ Tarım Orman ve Köy İşleri Bakanlığı yayınlarından, Erzurum İl Verimlilik Envanteri ve Gübre İhtiyaç Raporu (1984) ile Çoruh Havzası Toprakları (1984), Oakes'in 1/800.000 ölçekli Türkiye Umumi Toprak Haritasından yararlanılmıştır.

¹⁷ Çoruh Havzası Toprakları, Tarım Orman ve Köy İşleri Bakanlığı Yayınları, Toprak Genel Müdürlüğü Yayınları: 756, 1984, Ankara, s. 55

¹⁸ Çoruh Havzası Toprakları, 1984, s. 55

Azot, fosfor ve potas oranı oldukça yüksek olan bu topraklarda¹⁹ çoğunlukla orta derecede erozyon, eimin daha arttı. Oyukta ve Dört Yol köyleri civarında ise iddetli erozyon vardır. Ortalama derinlikleri 20 cm veya daha düşük olmakla beraber, Yeilkaya ve Tütenocak köyleri çevresinde 50 cm'ye kadar ulaşmaktadır. Bu topraklar üzerinde genellikle yem bitkileri tarımı yapılmaktadır.²⁰

Kahverengi topraklar enkaya'nın batısı ve kuzeybatısında yıllık ortalama yağışın 300 mm olduğu kesimlerde görülmektedir. Bu topraklar kalsiyum yönünden oldukça zengin topraklardır. Verimi düşük olmasına rağmen sulanan topraklarda çeşitli ürünler yetiştirilebilmektedir.²¹ Kuzeybatıda, Gözalan ve Paçalı köyü çevresindeki bu toprakların derinliği 90 cm.'ye kadar inmektedir. Herhangi bir erozyon problemi yoktur. Daha kuzeyde ise, Söğüt, Deli, Özyurt, Susuz köyleri civarında derinlik azalmakta 20-50 cm.'ye kadar inebilmektedir. Buralarda erozyon görülmektedir.

Kestane renkli topraklar Çernozem ve Kahverengi topraklar arasında bir geçi özelliği göstermektedir. Bu topraklar orta derecede kireçlidir. Kestane renkli topraklar kahverengi topraklara oranla biraz daha yağışlı ve serin iklimle içerisinde bulunan bu toprakların bulunduğu bölgelerde yıllık yağış 300-350 mm arasında değişmektedir.²²

Bu topraklar verim yönünden iyi olup üzerinde bulunan otlak ve çayırlar hayvancılık açısından önem arz etmektedir. Derinliği 20-25 cm arasında olan bu topraklar Gaziler, Göreken, Enpınar, Çermik köylerinde yayılı göstermektedir. Enkaya'nın kuzeydoğusunda Deirmendere Köyü'nün güneyinde dar bir alanda yayılı gösteren kestane renkli toprakların bu bölgede derinliklerinin 50-90 cm.ye kadar çıktığı görülmektedir. İçen'in bu bölgesinde bu day tarımı yapıldığı görülmektedir.²³

Kireçsiz kahverengi orman toprakları ilçenin güneydoğusunda Görekenyayla köyü'nde yayılım göstermektedir. Bu toprakların buldukları yerler daha çok sarp ve dalgalı olması nedeniyle çok sıdır. Görekenyayla

¹⁹ Erzurum İl Verimlilik Envanteri ve Gübre İhtiyaç Raporu, Tarım Orman ve Köy İşleri Bakanlığı Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Araştırma Etüd ve Proje Başkanlığı, 1984, Ankara, s. 3

²⁰ Ünal 2004: 46-47

²¹ Erzurum İl Verimlilik Envanteri, 1984, s. 6

²² Ergene 1972: 66

²³ Ünal 2004: 49

köyünün yakın çevresinde bulunan kireçsiz kahverengi orman toprakları orta e imde, orta derinlikte ve orta erozyonludur. Daha güneyde ise erozyonun daha da arttı ı görülmektedir.

İçede bulunan alüvyon topraklar genelde kuzeybatıda, Susuz Köyünün güneyinde, Kanlı Dere ve Penek Köyünün batısında, Penek Çayı vadileri boyunca dar bir alanda yayılım göstermektedir. Bu topraklar bölgede bulunan en verimli topraklardır. Bu topraklarda meyve ve sebze yeti tirildi i gibi sulu tarım da oldukça yaygın bir ekilde yapılmaktadır. Ortalama 90 cm derinli e sahiptir.

enkaya'nın batısında ve güneyinde görülen çıplak kaya ve molozlar, Bardız çayı vadisi yamaçları boyunca kuzeye do ru yayılı göstermi tir. Bu bölgeler tarıma elveri li olmamakla beraber üzerinde bir bitki örtüsü bulunmamaktadır. Çok seyrek de olsa zayıf çalılara ve otlara rastlanılmaktadır. Ülkemizin birçok yerinde önemli bir soru n olarak kar ımıza çıkan erozyon ne yazık ki enkaya lçesi'nde de kar ımıza çıkmaktadır. Bu soruna bir çözüm bulamadı ımız takdirde do anın en az 1400–1700 yıllık eme i bo a gitmi olacak.

enkaya ilçesi'nde iklim ve co rafyanın elveri sizli i, tarla, mera ve orman alanlarını yanlı kullanma, bitkisel ve mekaniksel önemlere gerekti i kadar önem verilmemesi bu erozyonun iddetinin günden güne artmasına sebep olmaktadır.²⁴

İçede en önemli tarımsal alanlar Penek, Pa alı ve Kömürlü civarlarında bulunmaktadır. Toprakların tarımsal açıdan büyük bir bölümünü Bazaltik ve Alüvyon topraklar olu turmaktadır. Arazinin yanlı kullanılmasından dolayı bitki örtüsü zayıflamı ve bozulmu tur.²⁵

1.5. Hidrografik Özellikler

Yeryüzüne dü en ya mur sularının bir bölümü, akarsular gibi yüzey sularını, bir bölümü de yüzeyden yeraltına do ru çatlaklar ve bo luklar vasıtasıyla sızarak yeraltında bir nevi depolanırlar. Depo edilen sular daha sonra do al yollardan tekrar su yüzeyine çıkarılarak çe itli amaçlar do rultusunda kullanılırlar.

²⁴ Özta - Yıldırım 1998: 337

²⁵ Ünal 2004: 51

enkaya ilçesi Çoruh Havzasının bir bölümünü oluşturan Oltu Çayır Havzası içinde yer alır. Havzanın suları Çoruh nehri vasıtasıyla Karadeniz'e boşaltılmaktadır. Yağış oranlarının yıl içinde farklılık göstermesi nedeniyle akarsuların yaz ve kış ayları arasında büyük farklar vardır. İlkbaharda ve kışın debisi yüksek olan derelerin büyük bir kısmı kurumaktadır. Buna etken arızalı toprakların sıvı ve doğal bitki örtüsünün tahrip edilmesinin büyük bir etkisi vardır.

İlçe hidrografyasının en önemli akarsuları; Bardız ve Penek çayı ile bunların kollarıdır.

Penek çayı, ilçenin kuzeydoğusunda, 2000-2250 m yüksekliklerden kaynağını alır. Değirmenlidere'nin Sarıkayalar köyüyle, Penek Köyü arasındaki bölümüne Akar çayı denilmektedir. Penek köyünden itibaren, Penek çayı adıyla kuzeydoğuya akarak Oltu çayı ile birleşir. Penek çayının kaynağını aldığı Danabandan sırtı ile Oltu çayı ile birleştiği yere kadar olan uzunluğu yaklaşık olarak 30 km. civarındadır. Penek çayına karışan birçok dere vardır. Bunlardan bazıları Kanlı dere, Boğaz dere ve en geniş su toplama alanına sahip olan Bardız çayı karışmaktadır. Bardız çayı, kaynağını Allahuekber dağı'nın (3127 m.) batı yamaçlarından alır.²⁶

Bardız çayının kaynak noktası olan Boğaz çayır Pınarları ile Penek çayına ulaştığı kesim arasındaki uzunluğu yaklaşık olarak 50 km. civarındadır. Bardız çayı, kuzeyden ve güneyden ona katılan birçok dere ile beslenmektedir. İlçenin kuzeyi, güneyi ve doğusunda yüksek alanların bütün yüzey suları, Penek ve Bardız çayları tarafından toplanılmı olup, daha sonra bu iki çay birleşerek tek bir akarsu haline gelerek Oltu çayına ulaşmırlardır.

Bölgede ki derelerin rejim akımları ve bölgeye yılda düşen ortalama yağış miktarı birbiriyle orantılıdır. Nisan ve Mayıs aylarında artan akımlar hem yağışların fazla yağmasından hem de karların erimesinden kaynaklanmaktadır.

Sıcak su kaynakları bakımından zengin olan ilçe sıcak su kaynakları açısından fakirdir. Bölgedeki bu sıcak su kaynakları göze ve pınar olarak adlandırılmaktadır. Bondurak Pınarı, Boğaz Çayır pınarları, Çakan pınarı bu pınarlardan bazılarıdır. Bölgede Turnalı ve enkaya göletleri olmak üzere iki yapay gölet bulunmaktadır.²⁷

²⁶ Ünal 2004: 51 vdd.

²⁷ Ünal 2004: 56

1.6. Tarım

enkaya ilçesinin toplam arazisinin % 44,1'ini mera, % 26,9'unu orman, % 12,4'ünü tarım, % 6,7'sini çayır, % 5,8'ini faydalanılmayan alanlar, % 4,5'ini yerle im alanları olu maktadır²⁸.

İçedeki tarım alanları mera ve ormanlık alanlardan sonra toplam alanın ancak % 12,4'ünü olu turmaktadır. Co rafi konum olarak engebeli bir yapıya sahip olan ilçe tarım için pek elveri li de ildir. İçedeki toprak yapısı azot ve fosfor içeri i bakımından fakir olmasından dolayı topra ın verimi azdır.²⁹

Geni olmayan bu tarım alanlarında ço unlukla kuru tarım yapılmaktadır. İlçe tarımında tahıllar ve yem bitkileri önem ta ımaktadır. Verimlilik açısından en uygun topraklar Penek, Pa alı ve Kömürlü düzlüklerinde yer almaktadır. Buraların tarım için elveri li olmasının en büyük nedeni, buralarda Karadeniz ikliminin egemen olmasıdır.

enkaya ilçesinde tarım alanlarının % 96,1'lik bölümünde ba ta bu day ve arpa olmak üzere tahıl tarımını yapılmaktadır. Sebze ve meyve alanların ayrılan alan azdır. Yörenin co rafi yapısına ba lı olarak tahıl üretiminin meyve ve sebze üretiminden daha fazla oldu u anla ılmaktadır. İçede bu dayın en fazla yeti ti i alanlar Pa alı, Turnalı, Kömürlü ve Penek köyüdür. Arpa ekiminin daha fazla yapıldı ı alanlar ise Ni anta ı Yo urtçular, Sö ütlü ve Kaynak köyleridir. İçedeki yıllık toplam tahıl üretimi 21802 ton civarındadır. Türkiye'de bu dayın hektar ba ına ortalama 2100 kg oldu u dikkate alınırsa enkaya ilçesinin Türkiye ortalamasının çok az oldu u görülür.³⁰

İçenin 319.006 hektarlık alanında ise sebze tarımı yapılmaktadır. Yapılan sebze tarımında çe idin fazla olmasın ra men ekili alan oldukça dü üktür. Ekili alanların büyük bir kısmını patates ekimi kapsar. Bunun en büyük nedeni patatesin yörenin iklim artlarına elveri li olmasıdır. Sebze ekim alanlarının tamamında sulu tarım yapılmaktadır. İçede patates dı nda domates, havuç, turp, marul, salatalık, fasulye, so an ekimi de yapılmaktadır. Bunlar ilçenin ihtiyacını bile kar ılayamayacak kadar azdır.³¹

İçede yem bitkileri tarımı da yapılmaktadır. İçede bulunan büyük ve küçükba hayvanların yiyecek ihtiyacını kar ılamak için bu zorunludur. Özellikle

²⁸ Ünal 2004: 163

²⁹ Özta -Yıldırım 1998: 339

³⁰ Do anay 1994: 96

³¹ Ünal 2004: 171 vdd.

çetin kı artlarında ahır ortamında yiyecek ihtiyaçları bu ekilde kar ılanmaktadır. Ancak günümüzde git gide yem tarımına verilen önem azalmasından dolayı bu ihtiyaçlar kar ılanamamaktadır. İlçedeki yem tarımı genelde Özyurt ve Sö ütlü köylerinde yapılmaktadır.

enkaya ilçesinde ki tarım arazilerinin % =,44'ünü meyve bahçeleri olu turmaktadır. Genel olarak ilçenin Gözalan, Alıcık, Penek, Sö ütler ve Ho köy köylerinde yapılmaktadır. Yörede yeti tirilen ba lıca meyveler; elma, armut, erik, vi ne, kayısı, dut, zerdali, kiraz, eftali, ceviz ve çilektir. Bunlar arasında en fazla elma yeti tirilmektedir. Elmadan sonra ise sırasıyla armut, erik, vi ne ve kayısı gelmektedir.

Meyvecilikle u ra an çiftçilerin en büyük sorunu zararlı böceklerdir. Bu böcüler oldukça önemli verim kaybına neden olmaktadır.

İlçede yapılan tarımın her geçen yıl biraz daha azalmasına ra men, nispeten verimde bir artı n oldu u görülmektedir. Bunun nedeni sulama problemindeki iyile meler ve makinele me ve gübre tüketiminde önemli geli melerin olmasından kaynaklanmaktadır.

1.7. Hayvancılık

İlçe co rafi art olarak hayvancılı ı zorunlu kılmı tır. Ancak günümüzde birçok kırsal yörede oldu u gibi enkaya'da da hayvancılık giderek önemini kaybetmektedir. enkaya ilçesinde toplam hayvan sayısının yakla ık % 35'lik kısmını küçükba hayvanlar te kil etmektedir. Bu sayının yakla ık % 75'lik kısmını kıl keçisi olu turmaktadır. Koyun keçiyeye oranla daha düz alanlarda yeti tirilmektedir. enkaya'nın co rafi yapısını inceledi imizde engebeli bir arazi ile kar ıla maktayız. Bu da keçinin koyuna oranla daha kolay yeti tirilmesini olanak sa lamaktadır.³²

Küçükba hayvancılık ilçede Yo urtçular, deli, Teketa ve Yünören köylerinde daha fazla yapılmaktadır. 1990'lı yıllardan itibaren göç oranının artmasıyla küçükba hayvancılı a verilen önem de azalmı tır.

Yörede en fazla büyükba hayvan yeti tiricili i ise Pa alar, Yo urtçular, Ormanlı ve De irmenlidere köylerinde yapılmaktadır. Küçükba hayvancılıkta oldu u gibi büyükba hayvancılı a verilen önem de günden güne azalmaktadır.

³² Ünal 2004: 178 vdd.

Çiftçilerin yem tarımı hakkında fazla bilgiye sahip olmamaları ve co rafi yapının buna müsaade etmemesi önemin günden güne azalmasına neden olan en büyük faktördür.

enkaya ilçesinde arıcılık faaliyeti günden güne önem kazanmaktadır. Arıcılık en fazla Alıcık, Esenyurt, Göreken, Çemesu, Kürkcü, Sındıran, Timurkılıç, Yayme ve Yeildemet köylerinde yapılmaktadır.

enkaya ilçesinde modern anlamda kümes hayvancılığı yapılmamaktadır. Ancak son yıllarda Kızpınar ve Aa köylerinde hindi yetiştiriciliğine başlanmıştır ve ilçe kaymakamlığı tarafından desteklenmiştir. Toplam kümes hayvanlarının yaklaşık % 90'ını tavuk oluşturmaktadır. Ayrıca hindi ve az sayıda kaz ve ördekte yetiştirilmektedir.

Meraların yanlış kullanılması bitki örtüsünün zayıflaması ve bozulmasına neden olmuştur. Bu da ot üretimindeki verimi düşürmüştür. Doğal olarak ilçede yapılan hayvancılık önemini kaybetmiştir. Son yıllarda çayır ve mera alanlarının iyileştirilmesi, yem bitkilerinin artırılması ve hayvancılığın gelişmesi için çalılar devam etmektedir.

1.8. Madencilik

enkaya ilçesi başta linyit olmak üzere çeşitli yeraltı kaynaklarına sahiptir. Bilindiği gibi Türkiye'de ilk linyit üretimi Erzurum-Oltu, Balkaya ve Duralar yataklarında Ruslar tarafından gerçekleştirilmiştir.³³ Buradan da anlaşılacağı gibi bölgedeki ilk araştırmalar 1878'li yıllara dayanmaktadır. İlçede Maden Teknik Araştırma Enstitüsü tarafından yapılan çalılar sonucu bölgede mermer, kireçtaşı, alçıtaşı ve oltutaşı yatakları tespit edilmiştir. Bölgede bulunan yeraltı zenginliklerinden sadece linyit işletilmektedir. Balkaya linyit yataklarının rezervleri 793.000 tondur.³⁴ Linyit yatakları Osmanlı İmparatorluğu döneminden günümüze gelinceye kadar dönem dönem kullanılmıştır. Linyit kahverengi, kırılğan, çabuk toz haline dönüşen gibi masif, odunsu veya killi bir dokuya sahip olabilir. Nem içeriği yüksek olup karbon içeriği düşüktür. İlçede bulunan maden yatakları ilerleyen yıllarda daha iyi kullanılıp işletilirse bölgeye daha fazla katkı sağlayacaktır.

³³ Karabulut 2000: 30

³⁴ Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Madencilik Özel İhtisas Komisyon Raporu, 2001, Ankara, s. 48

Yörede işletilmekte olan Balkaya kömür ocakları ilçe'nin kuzeyinde Susuz, Balkaya ve Kömürlü köylerinin civarında yer almaktadır. Buraların tümüne Balkaya Kömür İtesi Havzası denilmektedir.³⁵ Yine bölgede kömür yatakları mevcuttur. En önemli kömür rezervleri yörenin kuzeyinde yer alan Balkaya köyünde bulunmaktadır.

Sonuç olarak yaklaşık 500 civarında aile ve 2.500 kişinin geçim kaynağı olan bu maden yatakları hem bölge hem de bölge halkı için oldukça önemlidir.

1.9. Ulaşım

İlçede ulaşım ağı gelişmiştir. Buna en büyük etken ilçenin coğrafi yapısıdır. Akar ve Bardız çaylarının uzanan kolları ulaşım hattını da belirlemiştir. İlçenin engebeli ve yüksek bir yapıya sahip olması yol yapımında önemli bir engel olarak karşımıza çıkmaktadır.

Günümüzde çok önemli bir konumda olan enkaya'nın eski çağlarda da bu önemli konumunu koruduğu görülmektedir. Öyle ki Osmanlı kaynaklarından da anlaşılacağı üzere enkaya-Penek ilçesi Hıristiyanların en büyük ziyaret yeri olarak gösterildiği ifade edilir.³⁶ Dolayısıyla bu yüzyılda Penek ile Kars ve Çoruh vadisi boyunca bulunan Hıristiyan yerleşmeleri arasında sıkı bir ulaşım ağı kurulduğunu belirtilmektedir.

İlçede bulunan eski ulaşım hatlarından biri de Horasan-Sarıkamı -Kars karayoludur. Günümüzde yol tamamıyla terk edilmiştir.³⁷

Günümüzde önemini koruyan Oltu- enkaya-Göle karayoludur. Bu yolun toplam uzunluğu 4800 km'dir. Bu yolun enkaya ile olan bağlantısı Taht köyü civarından güneye enkaya'ya ulaşan bir hat üzerinden gerçekleşmektedir. Tarihi devirlerde önemli bir ulaşım güzergâhı olan turan ve Bardız deresi boyunca uzanan bu karayoluyla, güneyde yer alan bütün köylerle bağlantısı vardır. İlçede bulunan köylerin yollarının çoğu stabilize edilmiştir. Motorlu taşıtlar için pek uygun değildir.³⁸

İlçenin çevre illerle olan ulaşımını enkaya-Göle-Kars ve enkaya-Oltu-Erzurum karayolları sağlamaktadır.

Günümüzde çok önemli bir iletişim aracı olan telefon ilçede her köyde mevcuttur.

³⁵ Ünal 2004: 192

³⁶ Ülkü Mecmuası, Cilt 3, sayı 27, s. 17

³⁷ Selen 1948-1949: 105

³⁸ Ünal 2004: 199 vdd.

1.10. Sanayi Ve Ticaret

enkaya ilçesinde sanayi yok denecek kadar azdır. Bunun pek çok nedeni vardır. Bunların bazıları; co rafi imkânsızlık, çetin kı artları, nüfusun az olması, hammadde yetersizli i ve bunun gibi birçok neden etken olarak gösterilebilir. Ayrıca sanayi de çalı acak i gücü sayısının az olması sanayinin geli memesine etki eden di er bir faktör olarak sayılabilir.

İçede bulunan tesisler arasında büyük bölümünü tarım ürünleri, halı-kilim dokumacılı ı ve a aç i leri atölyeleri olu turmaktadır. Ayrıca ilçede un de irmenleri, ekmek fırınları ve mandıra bulunmaktadır. İçe daha çok halı-kilim dokumacılı nda geli mi tir. Özellikle Bardız köyü ve bu köyde yapılan halılar birçok yerde ismini duyurmu tur. Hatta Osmanlı Tahrir defterlerinden anla ılaca ı üzere Osmanlı saray kilimlerinin buradan götürülen ustalar tarafından dokunuldu u anla ılmaktadır. Bardız kilimlerinin örneklerine Azerbaycan'ın Karaba bölgesinde, Kazakistan'ın Aral bölgesinde ve Harezmi bölgesinde rastlanmaktadır.³⁹ İçedeki sanayi kaynakları e er daha iyi kullanılır ve i gücünde artı sa lanabilirse bölge sanayisi daha iyi bir duruma gelebilir. Ancak günümüzde ilçe göç vermekte ve günden güne nüfusa ba lı olarak i gücü sayısı azalmaktadır.

Yörede ticari faaliyetler pek fazla geli memekle beraber genelde ilçenin kendi ihtiyaçlarını kar ılayacak kadar ticaret yapılmaktadır.⁴⁰

1.11. Turizm

enkaya ilçesi turizm potansiyeline sahip olmasına ra men ilçede herhangi bir turizm aktivitesi ile kar ıla lamamaktadır. Oysa ilçenin geçmi ten gelen tarihi bir dokusu ve bunun yanında do al güzellikleri vardır. Günümüzde do al güzelliklerin turizm açısından önemli oldu u ve bu güzellikleri de erlendirilmesi gerekti i bilinmektedir.⁴¹

---

³⁹ Parlak 2002: 9-10

⁴⁰ Ünal 2004: 203

⁴¹ Do aner 1985: 2

İçede yer alan önemli tarihi eserlerden biri Penek Kilisesidir. Kilise MÖ. 123, MS. 429 yılları arasında bölgeye hâkim olan Arsaklılar tarafından yapılmı tır.

Yörenin di er bir önemli tarihi eseri de Bardız Kalesi ve Camisidir. Cami Bardız (Gaziler) köyünün orta yerinde Bardız kalesinin do usunda yer almaktadır. Cami 1748 yılında Sertzade Molla Ali tarafından yaptırılmı tır. Cami muntazam kesme ta lardan yapılmı tır, tek ve yayvan kubbesi kur un kaplıdır. Kible kapısından ba ka batıya açılan ikinci bir kapısı da mevcuttur. Caminin minaresine yerle tirilen üç ta kitabesi vardır.⁴²

İçede 7 adet tarihi cami ve kale 11 adet türbe tespit edilmi tir. İç köylerinde eski mezar kültürüne ait ve Türk uygarlıklarının varlı nı gösteren koyun ve koç heykellerine rastlanmaktadır. Aynı heykellere Kazakistan'ın Aral bölgesinde ve Nahçıvan'da görmekteyiz.

Ba ta saka ve keklik ku ları olmak üzere ilçede çok sayıda ku türü mevcuttur. Ayrıca yöre ifalı su kaynaklarına da sahiptir.

1.12. Nüfus

İçenin nüfus özelliklerine geçmeden önce yerle menin tarihine kısaca de inirsek ilçenin ilk nüfusu ile ilgili yazılı belgeler olmadı ı için ilk yerle enler hakkında fazla bir bilgiye ula mak mümkün olmamı tır.

II. Bin yılın ikinci yarısı ba larından itibaren Kuzeydo u Anadolu da Haya a ve onun pek yakınında Azzi ülkesi ve krallı ı yer almaktadır. Kuzeydo u Anadolu, bu karı ık devri müteakip M.Ö. 900'lerde;Urartu devletinin hâkimiyetine girmi , M.Ö. 552-330 yılları arasında ise Perslerin hâkimiyeti altında kalmı tır.⁴³

enkaya ilçesi bu dönemden sonra Bizanslılar, Selçuklular, Saltuklular ve daha birçok devletin egemenli i altına girmi tir. 23 A ustos 1535 yılında Yavuz Sultan Selim Çaldıran seferine giderken Erzurum'u Akkoyunlular'dan alıp Osmanlı topraklarına katmasıyla ilçe Osmanlı mparatorlu unun egemenli i altına girmi tir.

1946 yılında bir köy durumunda iken Ak ar, Kömürlü ve Bardız nahiyelerinin birle tirilmesi ile ilçe statüsü kazanmı tır. 1950-80 yılları arasında

⁴² Ünal 2004: 205

⁴³ Sözer 1963: 207

enkaya nüfusunun giderek arttı ı gözlemlenirken 1985-2007 yıllarında nüfusun giderek azaldı ı görülmektedir. 1950-80 döneminde nüfusun hızla artmasının nedeni tıptaki önemli geli melerdir. lçedeki ilk nüfus sayımı 1950 yılında yapılmı tır. 1980 yılındaki nüfustaki dü ü ün nedeni ise terör olayları ve ekonomik sıkıntılardır. Bunları yanında tarımsal alanların az olu u ve hayvancılık faaliyetlerinin önemini kaybetmesi göçlerin süreklilik kazanmasına neden olmu tur.

1950'li yıllarda nüfus 28,353 iken 1980 yılında 38,562 ye yükselme tir. 2000 yılı nüfus sayımına göre ilçe nüfusu 27,632 olarak belirlenmi tir. lçe nüfusunun düzensiz bir ekilde da ıldı ı görülmektedir. Nüfus kuzey kesimde daha yo undur. Düzensiz da ılı ın sebebi iklim, yeryüzü ekilleri, bitki örtüsü, toprak özellikleri, yeraltı ve yerüstü kaynaklarının da ılı ıyla alakalıdır⁴⁴.

---

⁴⁴ Ünal 2004: 58 vdd.

2. TARİH ÖNCESİ (PREHİSTORİK) ÇAĞLAR

Tarih; yazı öncesi, Prehistorya (Tarihöncesi) ve yazı sonrası Historya (Tarihi) olmak üzere ikiye ve aradaki geçiş süreci olan Protohistorya (Öntarih) ile üç bölüme ayrılmıştır. Yazılı tarih M.Ö.3.binde yazının bulunmasıyla başlamış ve bu dönemden sonra tarihçiler için geçmişe yönelik değerlendirmeler kolaylaşırken aynı kolaylığı Prehistorik dönem için söylemek ne yazık ki mümkün değildir.

İnsanlık tarihi, yazı ile birlikte bir ivme kazanmış olsa da buraya kadar uzun ve zorlu bir süreç geçirmiştir. Tarihçiler bu uzun dönemi kendisi arasında bölümlere ayırmışlardır. Tarihöncesi çağlar; Paleolitik Çağ, (Alt Paleolitik, Orta Paleolitik, Üst Paleolitik), Mezolitik Çağ, Neolitik Çağ (Erken Neolitik, Orta Neolitik, Geç Neolitik), Kalkolitik Çağ (Erken Kalkolitik, Orta Kalkolitik, Geç Kalkolitik), Tunç Çağı (İlk Tunç I-II-III, Orta Tunç I-II-III-IV, Son Tunç) diye 5 ana bölüme ayrılmaktadır. Anadolu’da, İlk Tunç çağından sonra, Protohistorik (öntarih), daha sonra da historik (Tarihi çağlara) Çağbaşı kabul edilmektedir.

İmdi çalışmamızdaki tarihi ve arkeolojik merkezleri tarihlendirmekte kullanacağımız çağların genel özelliklerini ve Anadolu’daki gelişim süreçlerini ele almak konunun anlaşılmasında faydalı olacaktır⁴⁵.

2.1 Paleolitik Çağ

Bu dönem insanının avlanma ve yenebilir bitkilerin toplanması ile beslendiği, mağaralarda ve kayasığınaklarında yaşadığı kabul edilmektedir. Bu yaşama biçimi Paleolitik Çağ insanına uygun şartlar doğultusunda sürekli bir göçü beraberinde getiriyordu.

C.J. Thomson 1989’da yaptığı tasnifte dönemleri buluntularına göre değerlendirmiş ve bu döneme Paleolitik veya Eski Tağ Çağı denilmesine neden olan genellikle çakmaktaşların yontulmasıyla oluşturulan baltalar, kesiciler, deliciler ve kazıyıcılar gibi aletlerden olduğunu kabul etmiştir⁴⁶. J.Lubbock’un tasnifinde ise yarı dönemin insanların yaşam biçimlerine bakılarak “Toplayıcılık ve Avcılık Dönemi” adı verilmiştir⁴⁷. Ancak bu dönem insanının besin üretimi olmaması bu insanların yaratıcı yetenekten yoksun olduklarını

⁴⁵ Doğru Anadolu Prehistoryası ile ilgili geniş bilgi için bak.; Memi, 1989; Kınal, 1962; Akurgal, 1999; Harmankaya-Tanımdı, 1996 (TAY-I), Harmankaya-Tanımdı-Özbaran 1997 (TAY-II), Harmankaya-Tanımdı-Özbaran 1997 (TAY-III), Harmankaya-Erdolu, 2002, (TAY-IV)

⁴⁶ Dinçol 1982: 5; Akurgal 1987: 12; Kınal 1987: 9; Memi 1989: 8; Akurgal 1999: 2; Yıldırım 2000: 13

⁴⁷ Dinçol 1982: 5; Kınal 1987: 10; Memi 1989: 9.

göstermeyeceğinden Thomson'un Paleolitik dönem başta olmak üzere Çağları buluntuların türlerine göre yaptığı tasnif anlayışı daha belirgin olarak kabullenilmiştir.

2.1.1 Jeolojik Zamanlar

Jeologlar kolaylık olsun diye dünyanın uzun geçmişi için birkaç ana bölüme ayırmışlardır. Bunlara göre, gaz halinde bulunan dünyanın katı haline gelmesi günümüzden 4-5 milyar yıl önce olmuştur⁴⁸.

Dört gelişme evresi görülmüştür:

İkel Dönem (Primitif Dönem=Prekambriyen): 570/540 milyon yılları arasında Arkean ve Algonkian devirlerde denir.

I. Zaman (Paleozoik): Jeologlara göre 540-200 milyon yıl öncedir. İkel hayatın bulunduğu en eski devirdir. Bu dönemde hem karada hem de suda canlılara rastlanır. Dünya ısı ortalamasının üstündedir. Bu devir kendi arasında altı kısımda incelenir. Bunlar; Permian, Karbon, Devonian, Silurian, Ordovician, Kambrian'dır.

II. Zaman (Mesozoik): Günümüzden 200-70 milyon yıl öncedir. Bu dönemde hayat gelişmiştir. Yapraklı bitkilerin yanı sıra büyük sürüngenler ve dev kuşlar bu dönemin özelliğidir. Kendi arasında üç bölümde incelenir: Bunlar; Kretaceous, Cretaceous, Triassic'tir.

III. Zaman (Kenozoik): Günümüzden 70-72 milyon yıl öncedir. Dünya genel görünümü ile günümüz dünyasına yakın bir görünümdedir. İklim oldukça sıcaktır. Hayvanlar âlemi daha gelişmiş ve çeşitlenmiştir. Hayvanlar içerisinde memeliler önemli yer tutmaktadır. Bitkiler ise günümüz bitkilerine benzemektedir. Dört bölümde incelenir; Pliosen, Miosen, Oligosen, Eosen

IV. Zaman: Günümüzden 2 milyon öncesine uzanır. Bu dönemde meydana gelen iklim değişiklikleri sonucu buzul kütleleri güneye doğru ilerleyerek karaları geniş ölçüde kaplamıştır. Fauna ve Flora günümüzden farklıdır. İki bölüme ayrılır: Pleistosen (Buzul Devri) , Holosen (Buzul sonrası devir)

Prehistoryacıların "*alet yapan insan*" olarak isimlendirdiği insanın Pleistosen bölümünde ortaya çıktığı tahmin edilmektedir⁴⁹. Pleistosenin nerede

⁴⁸ Bu konuda geniş bilgi için bk. Baykal 1974; Ketin 1994., Yıldırım,.....

bitip Holosenin nerede başladığı konusunda bir fikir birliği yoktur. Bazı ara tırcılar Holosenin başlangıcını Buzul Devrinin bitimini; bazıları da fosillerin başlamasını kabul ederler.

Prehistoryanın, Alt Paleolitik bölümünü kapsayan Pleistosen boyunca bazı önemli iklim değişimleri olduğu, bu değişimler hem dünyamızı etkilemiş hem de bu dönemin kültürleri ve bunların yayılmasında önemli rol oynamışlardır. Bu değişim aynı zamanda o devir insanların yer değiştirmelerine de etkimiştir.

2.1.2 İlk Paleolitik Ça

Asya, Avrupa ve Afrika gibi Eski dünyayı oluşturan üç büyük kıtanın arasında kalmasına ve bu üç kıta arasında gerek doğu ve gerekse kültürel veri lerinde bir köprü oluşturmasına rağmen Anadolu'nun Paleolitik dönemi hakkındaki ara tırmalar, son elli yıla kadar çok azdı. Bunda belki de *Paleontoloji* bilim dalının Türkiye'de yeterince tanınmaması ya da gereken ilgiyi görmemesi etken olmuştur. Çünkü bu bilim dalı gerçekten zor ve fazlaca özveri isteyen bir bilim dalıdır.

Müzelerimizde bile bu dönemle ilgili buluntular tek bir vitrinle sınırlı kalmakta, çoğunlukla yontma ta endüstrilerinin geçirdiği evreler gösterilmeden buluntular, gelişmiş güzel sergilenmektedir. Paleolitik insanının ya antısı konusunda ki bilgiler çok sınırlıdır. Bunda ta aletlerin dışında diğer belgelerin günümüze yok denecek derecede ulaşması da rol oynamaktadır.

Türkiye'de Paleolitik dönem için materyal ve açık hava yerleşmelerinde sistemli ve ayrıntılı kazıların yapılmaması, Avrupa ve Afrika'ya göre Türkiye için kesin bir kronolojinin henüz tam olarak ortaya konmamasına yol açmaktadır. Ancak yüzey ara tırmalarında ve kazılarda ele geçen yontma ta aletlerin özellikle Batı Avrupa ve Yakındoğu Paleolitik endüstrileri ile tipolojik özelliklerine (biçimsel benzerliğine) dayanarak karışık bir kronolojinin kurulmasına çalışılmıştır. Türkiye'de ayrıntılı ve sistemli kazılar artmadıkça böyle bir çalışmanın yetersiz olduğu, problemlere eldeki sonuçların ışığında pek çözümler getirilmediği de bilim adamları tarafından edilmektedir. Türkiye'de ki paleolitik aletlerin, kronolojileri tam olarak saptanmış olan diğer bölgelerdeki alet

⁴⁹ Leakey 1988: 13.

tiplerinden farklı oldu u da apaçıktır. Bu yüzden, di er bölgelerin biçimsel özelliklerine dayanarak kronoloji ablolarını uygulamak olanaksızdır⁵⁰.

Avrupa kıtasında *çayta ı (çakılta ı)* endüstrisinin, yaklaşık bir milyon yıl önce ya andı ı varsayımı, günümüz Fransa'sında Nice kenti yakınlarında yer alan Vallonet ma arasında yontma ta aletlerle birlikte ele geçen hayvan kemiklerine uygulanan tarihlendirme yöntemi sonucu elde edilen 950.000 tarihine dayandırılmaktadır⁵¹.

Türkiye'de de Tunceli E ekisefine⁵², Malatya Akta⁵³, Adıyaman ehremuz yakını, Ankara Çeçtepe⁵⁴ ve lhanköyü⁵⁵, stanbul Yarımburgaz⁵⁶ ve Gaziantep Düllük⁵⁷ buluntularına dayanarak kaba yongaları da içeren bir çayta ı endüstrisinin varlı mını ortaya koymaktadır.

Türkiye genelinde pek çok Alt Paleolitik yerle menin oldu u yapılan çalı malarla ortaya konmu tur. Daha önce yapılmı çalı maların bir araya toplandı ı ve Anadolu'nun Paleolitik yerle melerin anlatıldı ı S. Harmankaya ve O. Tanındı'nın hazırladıkları Türkiye Arkeolojik Yerle meleri 1'de yaklaşık 105 tekil buluntu yeri ile 58 konaklama yerinin oldu u söylenmektedir⁵⁸.

2.1.3 Orta Paleolitik Ça

Alt Paleolitik boyunca geçimini toplayıcılıkla⁵⁹ sa layan insano lu, bu dönemle avcılık ve toplayıcılık safhasına geçmi bulunmaktadır⁶⁰. Bir önceki dönemde do ada bulduklarıyla yetinen insan, yaptıkları aletlerle besinleri

⁵⁰ Harmankaya-Tanıdı 1996:14

⁵¹ Arsebük 1995: 74.

⁵² Kökten 1971: 16, Lev.21/2; Kökten 1974: 3; Yalçinkaya 1981: 214; Yalçinkaya 1985: 429; Harmankaya-Tanıdı 1996,14, E ekisefine.

⁵³ Kökten 1974: 3, Lev.5/2, 5; Yalçinkaya 1985: 429; Harmankaya-Tanıdı 1996:14, Akta .

⁵⁴ Kökten 1951:212,Lev. XVIIa; Kökten 1952_b:198; Kökten 1953:186; Harmankaya-Tanıdı 1996:14, Çeçtepe Yerle mesi

⁵⁵ Kökten 1946:224; Kökten 1947_b, 441-444, Lev. LXXXII-LXXXIII; Kökten 1951:212-213; Kökten 1953:186-188; Ta kıran 1990: 38; Harmankaya-Tanıdı 1996:14, lhanköyü

⁵⁶ Kansu 1960: 708-709; Kansu 196: 657-671; Kansu 1964: 205-213; Kansu 1965: 547-548; Kansu 1970: 117; Kansu 1972: 22-31, res.1-53; Kökten 1963: 277-278; Arsebük et al 1990: 9-38; Arsebük et al 1991: 17-41; Arsebük et al 1992: 1-21; Arsebük 1996_a: 15-18; Arsebük 1996_b: 33-50; Özba aran 1995: 27-39; Harmankaya-Tanıdı 1996: Yarımburgaz.

⁵⁷ Atasayan 1939:314-315; Kökten 1947_a: 163; Kökten 1947_c: 234-235, lev.5; Kökten 1952_b: 198; Mellink 1956: 371; Goetze 1957: 13; Perrot 1962: 18, lev.9; Bostancı 1963: 88-109; Bostancı 1975_b: 317-321; Bostancı 1980: 14-25; Kansu 1971: 217; Tomsy 1982: 246-247; Yalçinkaya 1985: 403-413; Yalçinkaya 1990: 38, 40; Ta kıran 1990: 40; Harmankaya-Tanıdı 1996: Döllek.

⁵⁸ Anadolu'da ki Alt Paleolitik yerle meler için bk. Harmankaya-Tanıdı 1996.

⁵⁹ Childe 1994: 53; Childe 1996:42; enel 1995: 51; Diakov-Kovalev 1987: 13.

⁶⁰ Childe 1994: 54; Childe 1996:42; enel 1995: 52; Diakov-Kovalev 1987: 14.

parçalamı tır⁶¹. Ancak Orta Paleolitik dönemde yapılan aletler artık silah olarak kullanılmaya başlandı tır⁶².

Araç kullanmaktan araç yapmaya geçişin gelişi, özellikle savunma silahlarının geliştirilmesi insanları hayvanlara karşı saldırıya geçebilmelerine olanak verecek düzeye gelmesiyle, bir bakıma deyimli avcılığa başlamasıyla, toplayıcılık ekonomisinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır⁶³. Toplayıcılık döneminde kadın-erkek ilişkisi bölümlenmemiştir. Erkekler avcılığa geçerken, ekonomik ve sosyal yapıda da bir değişimlere yol açmıştır. İnsanlık artık yeni bir aşamaya “*avcılık ve toplayıcılık*” dönemine girmiştir⁶⁴. Fakat avcılığın başlaması toplayıcılığın önemini tamamen ortadan kaldırmamıştır. Ancak “uzman avcılık” döneminde ikinci plana düşmektedir.

Alt Paleolitikte kullanılan çakıtların yerini, bir taraftan parçasına bakarsak bir taraftan parçasıyla ustaca vurup ondan taraflar kopararak biçim verildikten sonra geride kalan “*çekirdek taşlar*” almıştır.

Avcılık ve toplayıcılık döneminde çekirdek taşların en gelişmiş biçimi el baltaları denen araçlardır. El baltaları küt ve geniş sırtın elin ayasına yerleştirilerek kavranan, dar ucu sivriltilmiş 15-20 cm büyüklükte taşlardır. Uzun süre bu araçların silah olarak kullanıldıkları, hem bir av hem de bir savaş aleti oldukları sanılmaktadır. Ancak L.S.B Leakey, bunları silah olmaktan çok her iş için kullanılan çok amaçlı araçlar olduklarını, bunların el baltalarının bir türü olan satırların çakıtlar olduklarını ortaya koymuştur⁶⁵.

Avcılığın başlaması erkeklerin toplayıcılıktan avcılığa geçmesine kadınlar da toplayıcılıkta kalmasına neden olmuştur. Böylelikle ilk ilişki bölümlenmemişti. Böylece erkekler avda kadınlar toplayıcılıkta uzmanlaşarak verimliliği arttırmışlardır⁶⁶.

Avcılık bir yandan kadınlarla erkekler arasında bir ekonomik ilişki bölümlenmesi oluşturunca diğer yandan da çalışmaları alanında erkekler arasında işbirliği, toplumsal ilişkiler alanında da kadın-erkek işbirliğini pekiştirmiştir⁶⁷.

⁶¹ Childe 1994: 54; Childe 1996:42; enel 1995: 52; Diakov-Kovalev 1987: 14; Leakey 1988: 46.

⁶² Leakey 1988: 55.

⁶³ enel 1995: 58.

⁶⁴ enel 1995: 58.

⁶⁵ Leakey’in el baltaları üzerindeki çalışmaları ayrıntıları yapımında uzmanlaşması konusunda geniş bilgi için bk. Leakey 1988: 22-44.

⁶⁶ Lin-Segal 1974: 11; enel 1995: 60.

⁶⁷ enel 1995: 61.

Bu dönemde ate in kontrol altına alınmasıyla da, avcı ve toplayıcı takımı geceleri hayvanların saldırısından, gecelerin ve kı ların so u undan korunmasını sa ladı ı gibi yiyeceklerinin pi irilmesi de gerçekte mi tir⁶⁸.

Ate in bu maddi etkilerinin yanı sıra, kamp ate i çevresinde toplanan avcı ve toplayıcı takımın üyeleri arasında duygusal ili kileri geli tirdi i takımın birli ini peki tirdi i de söylenebilir.

Avcı ve toplayıcı takımlarıyla toplayıcılı ın sürekli göçebeli inden kurtulu , geçici kamp merkezlerinin olu ması, beslenme olanaklarının artması, takımın bazı üyelerinin ya lı sayılabilecek bir ya a kadar ya ayabilmelerine olanak sa lamı tır⁶⁹.

Türkiye’de Orta Paleolitik Ça yerle me ve konak yerlerinin, hemen hemen Anadolu’nun tamamına yayıldı ı gözlenmektedir⁷⁰. Ankara yöresi⁷¹ gibi bazı yerlerdeki bollu u ise ara tırma yo unlu una dayandı ı anla ılmaktadır. Özellikle Antakya Tıkalı⁷² ma ara yalnız bu ça ı temsil eden buluntularıyla önem kazanmı tır.

Yalçinkaya tarafından yönetilen Karain⁷³ kazılarında Orta Paleolitik Ça ’a tarihlenen tabakanın çok kalın olu unun saptanması, bu yöremizdeki Orta Paleolitik Ça alet toplulu unun daha iyi anla ılmasına yol açacaktır.

Yontma ta alet endüstrilerinin yanı sıra kemik aletlerin bulunu u insanın günlük hayatında hammadde olarak sadece ta ın kullanılmadı ını, kemik ve

⁶⁸ Childe 1994: 34; Childe 1996: 43; enel 1995: 61.

⁶⁹ enel 1995: 62.

⁷⁰ Anadolu’da ki di er Orta Paleolitik yerle meler için bk. Harmankaya-Tanıdı 1996.

⁷¹ Ankara ve çevresinin Orta Paleoliti i için bk. Kökten 1953; enyürek 1944_a; enyürek 1958_a; enyürek 1961_a; Yalçinkaya 1981; Tomsy 1982; Tomsy 1992; Yalçinkaya 1985; Kansu 1937; Kansu 1938_a; Kansu 1938_b; Kansu 1939; Kansu 1940; Kansu 1945_a; Kansu 1947; Kansu 1971; Goetze 1957; Kansu-Ozansoy 1948; Kınal 1962; Harmankaya-Tanıdı 1996.

⁷² enyürek 1958_b:57-60, lev.I/res.1-2, lev.II/res.1, lev.IV-VII; enyürek 1959_a:9-22, lev.I-XIV; enyürek 1959_b: 688; enyürek 1960: 707-708; enyürek 1961_b: 518; Mellink 1960: 37; Mellink 1961: 37; Mellink 1962: 72; Kınal 1962: 10; Alkım (U.B)1963:71;Minzoni-Deroche 1988: 277; Harmankaya-Tanıdı 1996: Tıkalı.

⁷³ Bütün Paleolitik Ça boyunca yerle im gören bu ma ara için bk: Kökten 1947:229-233; Kökten 1949: 819-824; Kökten 1952_b: 199, res. 6,8; Kökten 1955: 271-283; Kökten 1957: 46-48; Kökten 1959: 12-15; Kökten 1962: 40-41; Kökten 1964_a: 151 Kökten 1964_b; Kökten 1967; Mellink 1960: 58; Mellink 1962: 72; Mellink 1964: 151; Mellink 1965: 135; Mellink 1967: 156; Mellink 1968: 126; Mellink 1969: 73; Mellink 1970: 159; Mellink 1972:167; Çambel 1951: 238; Tomsy 1982: 323-327; Yalçinkaya 1994: 23-33; Yalçinkaya 1995_a: 57-60; Yalçinkaya 1995_b: 1-11; Yalçinkaya 1996: 49-70; Yalçinkaya et al. 1997: 1-9; Demirci et al. 1996: 423-431; Alkım (H) 1967: 1-2; Alkım (H) 1968: 1-2; Alkım (H) 1973:4; Alkım (H) 1978:10; Alkım (U.B) 1968: 42-44; Minzoni Deroche 1993: 147-148; Albrecht 1990:211-222; Esin-Benedict 1963: 340; Harmankaya-Tanıdı 1996: Karain.

ah abında ya amında önemli bir yer tuttu unu bize göstermektedir. Anadolu'nun ilk insan fosilleri de bu ça a ait olan Karain'de ele geçmiştir.

2.1.4 Son Paleolitik Ça

Üst Paleolitik topluluklar uzmanlaşma ve özelleşme bir "uzman avcılık" dönemine sahiptirler. Bu tür ekonomilerde avcılık erkekler tarafından yapılmaktadır. Kadınlar, toplayıcılık ve avcılığın yan ürünlerinin değerlendirilmesi, kılıpların temizlenmesi; deriden giysi, çadır vb. ev yapmalarının yapılması; yemek pişirilmesi gibi kamp yerlerinde yada malazemelerde yapılan işlere bakmaktadırlar. Böylece avcılık ve toplayıcılık dışında kamp işi ve dışarı işlerin bölünmesi biçiminde yeni bir boyut kazanmıştır⁷⁴. Toplulukların klanlar biçiminde örgütlenmesine uzman avcılık döneminin sonlarına doğru geçmiştir. Buna da etken uzman avcı topluluklar arası ilişkiler, ekonomik alanda birçok topluluk arasında avda işbirliği ilişkileri olmalıdır⁷⁵. Bu dönemde avcı topluluklar arasında araç yapımında uzmanlaşma çıkmıştır. Bu uzmanlar büyük olasılıkla dış talebi de karşılamalı olmalıdır⁷⁶.

Uzman avcılık döneminin insanların konumları kabul edilir. İhtiyaçlarla anlaşarak önemini kaybederek yerini konumları bırakmıştır. Bu sayede birey deneyimlerini kendinden sonrakilere bırakabilmiştir⁷⁷.

Uzman avcılık dönemi insanın dünsel dünyalarının somut örneklerini onlardan günümüze kadar gelmiş olan malazem ve kaya resimlerinde, küçük heykellerinde ve gömülerinde dolaysız olarak görebilmekteyiz. Üst Paleolitik sanat olarak anılan resimler ve heykeller uzman avcı topluluklarının estetik değerlerinden çok düşüncelerini yansıtan kalıntılardır.

Yukarı Paleolitik malazem ve gravürlerinin çoğunluğu hayvanlardır⁷⁸. Bu resimlerde insanların bulunmaması ya da pek az görünmesi, insana değil doğaya yönelik bir anlayışın ve yayının etkisi altında olduğunu göstermektedir⁷⁹.

Güneş, yıldız gibi doğaya güçlerinin ve nesnelerinin bulunmaması, bitkilerin pek az görünmesi bu insanların dünyadan çok hayvanlarla ilgilendiklerini gösterir.

⁷⁴ Mellaart 1975: 18; enel 1995: 71.

⁷⁵ Dinçol 1982: 8; enel 1995: 74.

⁷⁶ enel 1995: 74.

⁷⁷ enel 1995: 75.

⁷⁸ enel 1995: 76; Karpuz 1977: 2.

⁷⁹ enel 1995: 76.

Bunun nedeni de geçim sorunudur. Resimleri yapılan hayvanların bazılarının üzerinde okların çizilmi olması bunu ortaya koymaktadır. Çizilen hayvanlar genellikle geçimlerinin ve ya amlarının ba lı oldu u türler olması da bunu ayrıca göstermektedir. Üst paleolitik resimleri yorumlayan bilim adamları bunların sanat kaygısıyla de il geçim için çizdiklerini kabul etmektedirler⁸⁰. Bu dönem ma ara resimleri arasında, hayvan resimleri arasında az da olsa, ba larına boynuz, maske takımı , hayvan ba ı koymu , üzerlerine ba ı ve ayakları bırakılmı hayvan postu giymi biçimde kılık de i tirmi insanlarda görülmektedir. Bu ekiler avı ço altmak için yapılan sihir törenlerini yöneten büyücüler olarak yorumlanır⁸¹.

Ma ara yâda duvar resimlerinin yapılı nedeni hayvanların ço alması ve avın ba arısının artaca ı inancıdır⁸². Bu resimlerin hayvan sayının artmasına katkısı olmamı sa da avlanan hayvanların sayısının artmasında etkili oldu u kabul edilir⁸³. Ava çıkmadan önce bu resimlerin önünde yapılan törenler ya da ma ara dı nda avın resimlerle, hareketlerle yapıldı ı sanılan törenler ava çıkanları fizyolojik ve psikolojik olarak ava hazırlama i lemi görmü tür⁸⁴. Kısacası ço u yazar bu resimlerin av büyüsü ile ilgili olduklarını kabul etmektedirler.

Üst Paleoliti in bir ba ka ürünü heykelciklerdir. Bunlar ta lardan, fildi inden yontulmu , balçıktan yapılmı ve belki a aç parçalarından oyulmu küçük hayvan heykelcikleridir. Bunlar ma ara resimleri yorumu içine sokulabilir. Heykelciklerin bir ba ka bölümü arkeolojide “*venüsler*” diye adlandırılan cinsel özellikleri abartılmı bazıları gebe kadın heykelcikleridir. Bunlar “*bereket kültü*”, “*do urganlık kültü*”, “*verimlilik kültü*”nün i aretleri olarak yorumlanır⁸⁵ ve daha sonraki “*ana tanrıça*” motifinin proto tipi olarak kabul edilirler⁸⁶.

Bu ça da alet yapmaya elveri li kemik, boynuz, ah ap gibi malzemelerin kullanımının yanı sıra alet tiplerinde birçok yeni tipin ortaya çıktığı gözlenmektedir⁸⁷. En çok görülen aletler dilgi endüstrisi içerikli ön kazıyıcı, yan kazıyıcı ve kalemdir⁸⁸. Türkiye’yi, Avrupa gibi fazla etkilemeyen son buzul döneminde ortaya çıkan ve özellikle Batı Avrupa’da olu um silsilesi tam bilinen

⁸⁰ Leakey 1988: 130; Childe 1996: 52; enel 1995: 76.

⁸¹ enel 1995: 77.

⁸² Toynebee 1978: 50 ;Leakey 1988: 130; Childe 1996: 52; enel 1995: 77.

⁸³ Toynebee 1978: 50 ; Leakey 1988: 131; enel 1995: 77.

⁸⁴ enel 1995: 77

⁸⁵ Childe 1995: 40; enel 1995.

⁸⁶ Ayrıca geni bilgi için bk. Çapar 1979; I ık 1991; Belli 2001.

⁸⁷ Leakey 1988: 130; Childe 1995: 42.

⁸⁸ Harmankaya-Tanıdı 1996: 17.

ve ilk Üst Paleolitik Ça yontma ta endüstrisi olan *Aurignacien*⁸⁹ endüstrisinin örneklerine benzeyen ta aletler Türkiye’de de bulunmu ve ara tırmacılar tarafından bu endüstriye ait oldu u iddia edilmi tir⁹⁰. Anadolu ve Trakya’da fazlaca buluntu yeri vardır. Buna kar ılık yine de Türkiye’de bir Üst Paleolitik Ça yontma ta endüstrisinin Avrupa’ya paralel bir geli im gösterdi ini iddia etmek yeterli kazılar olmadı ından çok zordur. Üst Paleolitik Ça ’ın sonuna do ru mikrolit aletlerin ortaya çıkı ı ve bu minik parçaların yanyana getirilip birle ik aletlerin ortaya çıkarılı ı bu dönem insanların zeka seviyesinin düzeyini göstermektedir. Yontma ta endüstrilerin yanısıra yo un bir kemik alet yapımının var olu u da bu ça ı simgeleyen ö elerdendir.

Bu ça ın Türkiye’deki bazı buluntu yerleri, stanbul A açlı⁹¹, stanbul Gümü dere-Kilyos⁹², Antalya Beldibi Kumbuca ı Kaya Sı ına ı⁹³, Kahramanmara Direkli Ma arası⁹⁴, Van Kızların Ma arası⁹⁵ ve Antakya Merdivenli Ma ara⁹⁶ yerle imleridir. Bu ça a ait buluntu yerleri burada sayılamayacak kadar çoktur⁹⁷.

2.2 Mezolitik (Epipaleolitik) Ça

Orta Ta Ça ı anlamındaki Mezolitik ça da da insanların yine ta aletler kullandıkları, ancak besin üretimine geçmemekle beraber avcılık ve toplayıcılıkta daha yo un olarak faaliyet gösterdikleri anla ılmaktadır.

⁸⁹ Leakey 1988: 130; Childe 1995: 42.

⁹⁰ Harmankaya-Tanıdı 1996: 17.

⁹¹ Esin 1979: 50; Esin 1992: 63-64; Esin 1994: 452-453; Özdo an 1982: 48; Özdo an 1983_a: 137, res.2; Özdo an 1984: 67; Özdo an 1985: 222; Özdo an 1986_a: 416; Gatsov- Özdo an 1994: 101-106; Harmankaya-Tanıdı 1996: A açlı

⁹² Özdo an 1982: 48, lev.XV, res.8; Özdo an 1983_a: 137, res.2; Özdo an 1983_b: 411; Özdo an 1985: 221-232; Gatsov-Özdo an 1994: 106-107; Esin 1992: 64; Esin 1994: 452; Harmankaya-Tanıdı 1996: Gümü dere-Kilyos.

⁹³ Bostancı 1959: 131-140, 145-163, lev.I-XV; Bostancı 1963_b: 253-262; Bostancı 1964: 17-36; Bostancı 1966: 21-24, lev.I-III; Bostancı 1967_b: 64-83, lev.I-IV, res.I-VII; Bostancı 1968: 51-54, res.1-5; Bostancı 1975_a: 19; Bostancı 1978_a: 133-141, res.I-V; Bostancı 1978_b: 148-174, tab.1, ek.1-15, res.1-10, 12; Kınal 1962: 11-12; Anati 1968: 27-29; Mellink 1968: 126; Mellink 1970: 159; Mellink 1977: 291; Mellaart 1975: 42,78,92-93; Esin 1981_a: 11-18; Harmankaya-Tanıdı 1996: Beldibi/Kumbuca ı.

⁹⁴ Kökten 1959: 15; Kökten 1960: 47-48, lev.I,IV,V,VIII; Mellink 1964: 151; Hours et al: 1994: 151; Harmankaya-Tanıdı 1996: Direkli Ma arası.

⁹⁵ Belli 1975: 28-29; Belli 1979: 19-27.

⁹⁶ enyürek-Bostancı 1956: 81-83; enyürek-Bostancı 1958_a: 147-156, lev. I-IX; enyürek-Bostancı 1958_b: 171-184; Bostancı 1967_a: 19-24, tab.V-VII; Bostancı 1973_b: 30; Bostancı 1975_a: 18; Mellink 1959: 74; Kınal 1962: 10; Alkım (B) 1968: 44-45; Harmankaya-Tanıdı 1996: Merdivenli Ma ara.

⁹⁷ Üst Paleolitik Ça a ait yerle im yerleri için bk. Kınal 1987; Memi 1989; Akurgal 1989; Harmankaya-Tanıdı 1996: TAY 1; Yıldırım 2000.

Ya am biçimindeki en köklü de i iklik hiç ku kusuz insanların besin üretimine geçmeleridir. Yabani tahıl ürünlerinden elde edilen tohumların ekilmesiyle ba layan ve daha sonraki ça larda giderek geli en tarıma ve buna paralel olarak hayvancılığı evcille tirilmesi sonucunda insanlar besinlerini yeti tirdikleri topraklara ba lanmaya ba lamı lardır. Böylece göçebelik sona ermeye ba lamı tır. Tarım toprakları daha çok ovalarda ve düzlüklerde oldu undan, ma ara ve sı ınaklarda ya ayıp uzak tarlalarda çalı manın zorlu u anla ılımı , bu nedenle konut yapma gere i ortaya çıkmı tır.

Tarıma ve yerle ik hayata geçi in ilk a amalarının görüldü ü bu ça , ço u ara tırmacı tarafından bir geçi dönemi olarak kabul edilmekte, hatta Paleolitik ça ın bir devamı sayılmaktadır. Bu nedenle Epipaleolitik adı verilmektedir.

Türkiye’de sıcaklı ın artmasıyla son buzul ça ı sona erip iklim ko ulları günümüz seviyesine ula maya ba lamı tır. Bu iklim ko ullarına ba lı olarak do al çevrede de i me olmu tur. nsanlarda bu de i me ayak uydurarak günlük ya amlarında kullandıkları aletleri de geli tirmi leridir. Genellikle bu ça ı simgeleyen mikrolit aletlerin yo un bir ekilde ele geçti i Burdur yakınında Baladız/Baradız⁹⁸, Konya yakınında Dervi in Hanı⁹⁹, Samsun Tekeköy¹⁰⁰, Ankara Macunçay¹⁰¹, Antalya Kumbuca ı Kaya Sı ına ı¹⁰² ve Belba ı Kaya Sı ına ı¹⁰³, Adıyaman Keçiler (Palanlı)¹⁰⁴ Türkiye Mezolitik Ça ı’nı temsil eden buluntu

⁹⁸ Kansu 1945_a: 278-282, lev.II-III; Kansu 1945_b: 155; Kökten 1952_a: 201; Goetze 1957: 16; Kınal 1962: 12; Bostancı 1967_b: 56-58; Cohen-Erol 1969: 397; Erol 1972: 16,18; Esin 1979: 46; Esin 1981_a: 7-8; Hours et al 1994: 73; Harmankaya-Tanıdı 1996: Baladız/Baradız.

⁹⁹ Cohen-Erol 1969: 391, 393-394, 397; Cohen 1970: 130, ek. 2; Erol 1972: 25; Esin 1979: 46; Esin 1981: 7; Hours et al 1994: 114; Harmankaya-Tanıdı 1996: Dervi in Hanı.

¹⁰⁰ Kökten 1941: 124; Kökten 1944_a: 470; Kökten et al 1945: 382-383; Kökten 1947_c: 224; Kökten 1951: 202; Kökten 1952_a: 170-171; Kansu 1944: 673, 677-682, ek. 2-4; nan 1947: 123; Bostancı 1952: 140; Bostancı 1967_b: 58-59; Goetze 1957: 16; Kınal 1962: 11; Yalçınkaya 1981: 214; Yalçınkaya 1985: 429; Harmankaya-Tanıdı 1996: Tekeköy/Fındıcak.

¹⁰¹ Kansu-Ozansoy 1948: 387-390; Bostancı 1967_b: 58; Esin 1981_b: 6; Yalçınkaya 1985: 427; Harmankaya-Tanıdı 1996: Macunçay

¹⁰² Bostancı 1959: 131-140, 145-163, lev.I-XV; Bostancı 1963_b: 253-262; Bostancı 1964: 17-36; Bostancı 1966: 21-24, lev.I-III; Bostancı 1967_b: 64-83, lev.I-IV, res.I-VII; Bostancı 1968: 51-54, res.1-5; Bostancı 1975_a: 19; Bostancı 1978_a: 133-141, res.I-V; Bostancı 1978_b: 148-174, tab.1, ek.1-15, res.1-10, 12; Kınal 1962: 11-12; Anati 1968: 27-29; Mellink 1968: 126; Mellink 1970: 159; Mellink 1977: 291; Mellaart 1975: 42,78,92-93; Esin 1981_a: 11-18; Harmankaya-Tanıdı 1996: Beldibi/Kumbuca ı.

¹⁰³ Bostancı 1962: 233-251, 273-275, lev.I-XIV; Bostancı 1963_b: 256, 258-260, lev.II; Bostancı 1964: 26, 34, 35, lev.IV-V; Bostancı 1967_b: 83-87, 89-90, lev.I,V; Bostancı 1971_a: 1-3, 7-48; Bostancı 1975_a: 19-20; Bostancı 1975_c: 69-76, lev.I-III; Bostancı 1975_d: 81-97, res.I-II, lev.I-V; Bostancı 1978_a: 136; Bostancı 1978_b: 148, 152, 163, 167; Esin 1981_a: 15-18; Hours et al 1994: 78; Harmankaya-Tanıdı 1996: Belba ı.

¹⁰⁴ von der Osten 1933: 131; Anati 1968: 29-32; Bostancı 1971_c: 47, 50-52; res. 2-6; Bostancı 1973_a: 145; Hours et al 1994: 267; Harmankaya-Tanıdı 1996: Keçiler Ma arası.

yerleridir. İstanbul yöresinde, Karadeniz ve Marmara kıyılarında bu ça ı temsil eden buluntu yerlerinin son ara tırmalarda sayılarının hızla artmaktadır.

Eski ara tırmalarda mikrolitlerin bulundu u her buluntu yeri Mezolitik/Epipaleolitik Ça olarak nitelendirilmiştir. Bu aletlerin Üst Paleolitik'ten Akeramik Neolitik Ça 'a kadar devam etmesi Anadolu'daki Mezolitik ça yerle meleri olarak gösterilen bir kısmına üphe ile bakılmasına neden olmu tur. Fakat yapılacak kazılarla Mezolitik ça ın tüm yontma ça teknolojisinin ayrıntılarına inilebilecektir.

Türkiye'de Pleitosen'den Holosen'e geçi te tümüyle Paleolitik gelenekleri devam ettiren toplulukların tüketici ekonomilerini sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Avrupa Üst Paleolitik topluluklarının yaptıkları resimlere pek benzemeyen kaya resimlerinin Mezolitik ça da Türkiye'de de yapıldı ı Beldibi Kumbuca ı Kaya Sı ma ı ve Keçiler Ma arası kaya resimlerinin varlı na dayanılarak iddia edilmektedir. Bu resimlerdeki hayvan ve insan betimlemeleri çok ematiktir. Bu açıdan Mezolitik ça avcı topluluklarının, Üst Paleolitik ça dan kalma bir alı kanlıkla, avlanmalarını kolayla tıracak av büyüsiyle ilgili resimler yaptıkları rahatlıkla söylenebilir.

2.3 Neolitik Ça

Tarihöncesi uygarlı ında, Mezolitik/Epipaleolitik Ça 'dan sonra gelen, Pleistosen'den Holosen Dönemi'ne geçi le birlikte olu an yeni iklim artlarına ve onun olu turdu u çevreye uyum sa layan insano lunun besin üretimine geçti i ilk dönemdir. Eski tanımlarda tarım, hayvan evcille tirme, yerle ik ya am ve çanak çömle in oldu u döneme Neolitik Ça ¹⁰⁵ adı verilmekteydi. Son yapılan ara tırmalar bu dönemin birbirinin içine giren karma ık yapı ta larından olu tu unu ve dönemi simgeleyecek tek bir olayın olmadı ını göstermiştir¹⁰⁶.

Neolitik dönem, insanlık tarihinin en önemli a amalarından biri büyük olasılıkla en önemlisi; insano lunun ekolojik baskıları a ıp topra a hakimiyetinin dönüm noktasıdır.

¹⁰⁵ Neolitik Ça ; bazı çalı malarda Yeni Ta Devri yada Cilalı Ta Devri olarak geçmektedir. Neolitik Ça sınıflandırılırken Çanak Çömleksiz Neolitik Ça ve Çanak Çömleli Neolitik Ça olarak ikiye ayıranlar da vardır. Çanak Çömleli Neolitik Ça ise İlk ve Son bılıklarıyla iki evre olarak incelenmiştir.

¹⁰⁶ Harmanlıya-Tanıdı-Özba ran 1997: 13. Neolitik Ça ara tırmaları ve sentez yazıları için bk. Mellaart 1975; Yakar 1991; Yakar 1994; Özdo an 1994; Özdo an 1995; Özdo an 1996a; Özdo an-Özdo an 1993.

Bazı ara tırmacılar kültürel “evrim”¹⁰⁷, bazı ara tırmacılar ise “devrim”¹⁰⁸ olarak kabul edilen bu amaçları insanın sadece çevreyi kendi çıkarları doğrultusunda kullanıp besin üretimine ve dolayısıyla artı ürüne sahip olduğu döneme indirgeyemeyiz. Neolitik, insan yaşamının tüm öğelerini etkileyen, maddi olgulardan simgesel olgulara kadar uzanan bir olaylar bütünüdür: toprağıyla meşgul olmak, mimari, mekan kullanımı, teknikler, demografik, sosyal yapı, sanatsal ve tinsel ürünler vs. dır. Tüm bu olguları önem sırasına dizmek, belli bir öğeyi öne çıkarmak doğru bir yaklaşımdır. Bunlar birbirleriyle etki-tepki ilişkisinde bir bütünü oluştururlar.

Avcı-toplayıcı yaşam tarzından yerleşik köy yaşamına geçilmesi ilk Yakın Doğu’da özellikle Kuzey Levant Bölgesi’nde meydana gelmiştir. Ancak bu amaçta Anadolu’nun aktif rol oynadığı kaçınılmaz bir gerçektir. Güneydoğu Anadolu’nun Kuzey Levant ile birlikte Neolitikle me’deki¹⁰⁹ rolü son yıllardaki ara tırmalarda iyice belirginleşmiştir. Neolitik in bağıncı ve oluşumunu ve anlamak için Anadolu’nun önemi yadsınamaz duruma gelmiştir. Aynı zamanda Anadolu’nun Güneydoğu Avrupa ve Akdeniz kıyılarının Neolitikle me’sindeki rolü de son derece önemlidir.

Türkiye’de 1960 öncesinde bu amaçla ilgili fazlaca ara tırma yoktu. Coba Höyük¹¹⁰, Mersin Yumuktepe¹¹¹ ve Gözlükule’de¹¹² Çanak Çömlekli Neolitik Çatbaklarına rastlanmıştır. Sonraki yıllarda “Bereketli Hilal” adı verilen çekirdek bölgenin kuzeybatı uzantısında Toros Dağları üzerinde ilk tarımcı toplulukları aydınlatılabilecek, Çayönü¹¹³, Biris¹¹⁴, Göbekli Tepe¹¹⁵ gibi birçok yer tespit

¹⁰⁷ Esin 1979: 14.

¹⁰⁸ Childe 1996:54; Braidwood 1990: 161; enel 1995: 163.

¹⁰⁹ Bu terim Neolitik in ilk evresi için kullanılmaktadır.

¹¹⁰ Garstang 1908: 114-117; Garstang 1913: 68; Garstang 1937: 132-134; Bittel 1939: 100-101; Yakar 1991: 87; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Coba Höyük/Sakçagözü.

¹¹¹ Garstang 1953; Mellaart 1975: 56; Yakar 1994: 31; Sevin-Caneva 1995: 27-41; Sevin-Caneva 1996: 71-86; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Yumuktepe.

¹¹² Mellaart 1954: 192; Mellaart 1962: 43-47; Yakar 1979: 55,57,61; Yakar 1991: 135-136; Hours et al 1994: 337; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Gözlükule.

¹¹³ Braidwood 1964; Mellink 1965: 138; Alkım (H) 1970: 2; Çambel 1971: 25-39; Mellink 1971: 159; Braidwood 1972: 310-320Çambel 1981: 531-550; Çambel 1987: 129-130; Özbek 1989: 121-152; Özdoğan-Özdoğan 1990: 387-396; Özdoğan et al 1991: 71-86; Özdoğan et al 1992:97-125; Özdoğan et al 1993: 81-106; Özdoğan et al 1994: 103-122; Özdoğan 1996: 25-26; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Çayönü.

¹¹⁴ Benedict 1980: 136, 138-139, lev.23/1,2,4; Çambel-Braidwood 1980: 12-13; Yakar 1991: 57; Balkan-Atlı 1994b; 99; Hours et al 1994: 83; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Biris Mezarlığı.

¹¹⁵ Benedict 1980: 139-140; Braidwood-Braidwood 1986: 8; Balkan-Atlı 1994b; 98-99; Hours et al. 1994: 144; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Göbekli Tepe.

edilmi tir. Hemen hemen aynı zamanlarda Hacılar¹¹⁶ ve Çatalhöyük'te¹¹⁷ yapılan kazılar Anadolu'da bu ça ın hem de ola anüstü buluntularla var oldu unu ispatlamı tır. Suberde/Görüklük Tepe¹¹⁸, Erbaba¹¹⁹, Can Hasan I¹²⁰ ve Can Hasan III¹²¹ kazıları bu ça ın varlı ını peki tirmi tir. Son yıllarda Kuruçay¹²², Hayaz¹²³, Nevali Çori¹²⁴, Hallan Çemi¹²⁵, Hocaçe me¹²⁶ ve Badema acı¹²⁷ kazılarının da ba laması Anadolu'nun Neolitik Ça ı¹²⁸ konusunda bilgilerimizin de i mesine, farklı boyutlara ula masına yol açmı tır.

Ermenistan ve Gürcistan Kafkasyası'nda ara tırma yapan Morgan, bölgede Cilalı Ta Devrinin klasik aletlerine çok seyrek rastladı ını belirttikten sonra, Neolitik Ça 'ın ya anmadı ını, ya andıysa bile çok kısa sürdü ünü iddia eder¹²⁹.

Ancak Anadolu'nun Neolitik Ça ı hakkında kapsamlı bir çalı ması da bulunan Yakar, Aras vadisinin çok geni otlaklara sahip verimli bir arazi olması

¹¹⁶ Mellaart 1958_b: 134-151; Mellaart 1960_b: 67; Mellink 1960: 62; Mellaart 1961_a: 39-75; Mellink 1962: 75-76; Alkım 1968: 67-68; Mellaart 1970_a; Erol 1972: 13-52; Esin 1981: 33-38; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Hacılar.

¹¹⁷ Mellaart 1961_b: 172-177; Esin 1981: 47-59; Mellaart 1982: 117-168; Arkeoloji ve Sanat 1989: 14-21 Matthews 1996_a: 73-77; ; Matthews 1996_b: 79-99; Hodder 1996: 359-366; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Çatalhöyük.

¹¹⁸ Bordaz 1964; Bordaz 1965: 30-32; Mellink 1965: 134-135; Bordaz 1966: 32-33; Alkım (H) 1967: 4-5; Bordaz 1969: 43-71; Bordaz 1973: 282-288; Esin 1981: 41-46; Yakar 1991: 172; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Suberde/Görüklük.

¹¹⁹ Bordaz 1969: 43-71; Mellink 1970: 159; Bordaz 1973: 282-288; Esin 1981: 59-63; Yakar 1991: 148-151; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Erbaba.

¹²⁰ French 1962: 36-37; French 1964: 21-22; French 1965: 27-31; French 1967: 173-178; French 1968: 89-93; Mellink 1968: 127; Yakar 1991: 196-200; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Can Hasan I.

¹²¹ French 1970: 139-148; French 1972: 181-190; Payne 1972: 191-194; Mellaart 1975: 96-98; Payne 1979:8-9; Mellink 1980: 503; Esin 1981_a: 38-41; Ataman 1987: 339-346; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Can Hasan III.

¹²² Özsait 1977: 78-83; Özsait 1979: 101-104; Duru 1985: 202; Duru 1986_a: 249-253; Duru 1987_b: 305-313; Duru 1988_a: 65-70; Duru 1989_b: 57-60; Duru 1990: 81-90; Duru 1991: 1-6; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Kuruçay.

¹²³ Özdo an 1977: 144-145; Serdaro lu 1977: 117; Roodenberg 1981: 93-94; Roodenberg 1982: 27-32; Mellink 1982: 562; Roodenberg 1985: 1-4; Ataman 1988: 81-85; Ataman 1990: 197-207; Yakar 1991: 62-63; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Hayaz Höyük.

¹²⁴ Hauptmann 1984: 228; Mellink 1984: 449; Hauptmann 1987: 209-207; Hauptmann 1988: 99-110; Hauptmann 1993: 37-69; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Nevali Çori.

¹²⁵ Rosenberg-Togul 1991: 240-254; Mellink 1992: 121-123; Rosenberg 1992: 447-460; Mellink 1993: 107; Rosenberg 1993:117-130; Rosenberg 1994: 223-238; Yakar 1994: 3-5; Rosenberg 1995_a: 85-94; ; Rosenberg 1995_b: 79-83; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Hallan Çemi Tepesi.

¹²⁶ Erzen-Ba aran 1991: 159-160; Özdo an et al. 1991: 81-82; Mellink 1993: 110; Özdo an 1993: 182-186; Yakar 1994: 52-53; Erzen 1995: 456-457; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Hocaçe me.

¹²⁷ Mellaart 1961_b: 159, 166-172; Duru 1994_a; Yakar 1994: 33; Duru 1995_a: 69-77; Gates 1995: 213; Duru 1996_a: 87-59; Duru 1996_b: 49-59; Gates 1996: 285; Duru 1997: 3; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Badema acı.

¹²⁸ Anadolu'daki di er Neolitik Ça yerle meleri için bk. Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997.

¹²⁹ Morgan 1889:31.

dolayısıyla, Prehistorik dönemlerde özellikle I dır ovasının geçi e uygun ekolojik bölgeler oldu unu ısrarla belirtir¹³⁰.

2.4 Kalkolitik Ça

Türkçeye Bakır-Ta Ça ı olarak çevrilen Kalkolitik Ça 'ın Türkiye'deki kültür silsilesi hakkındaki bilgilerimiz oldukça kısıtlıdır. Ayrıca İlk Kalkolitik Ça ı Son Neolitikten, Son Kalkolitik Ça ı İlk Tunç ça ından ayırmak, bu dönemleri birbirinden ayıran özellikleri belirlemek güç oldu undan, bugünkü bilgilerimizle mümkün olmamaktadır.

Kalkolitik terimi, bakır bulguların bu ça da ortaya çıkması nedeniyle verilmiştir. Ancak Neolitik ça da madenin kullanılmaya başladığı düşünülürse bu dönemin ilk maden kullanılmaya başlanan dönem olmadığı ortaya çıkar. Son zamanlarda yapılan bir saptamaya göre, Tunç ça larının ayrımını yapan tunç üretimi ise arsenli tunç olarak ilk kez Kalkolitik Ça da ortaya çıkmıştır¹³¹. Bu bilgiler doğrultusunda ça terimlerinin yenilenmesi ya da ça ların başlangıç ve bitiş tarihlerinin yeniden belirlenmesi gerekmektedir.

Yinede klasik sınıflandırmaya sadık kalarak yapılan çalışmalarda kullanılan, Mezopotamya kültürlerinden Halaf, Ubeid, Uruk gibi dönem isimlerini de Anadolu'ya uyarlamak mümkün değildir. Anadolu'nun da lık ve ovalık bir coğrafyaya sahip olması bölgedeki kültürlerin başımsız olarak gelişmesine sebep olmuştur.

Bütün bu tartışmalara rağmen Kalkolitik ça sınıflandırması içerisinde ayırıcı özellikler arasında maden gelmektedir. Avcılığın, tarıma öncelik vermesi sonucu Kalkolitik toplum üzerinde bazı değişimler ortaya çıkmıştır. Daha önce avlanmaya yönelik olan duvar resimleri bu ça da yerini tamamen bırakılmış, erkek tasvirleri azalmıştır. Bunların yerine bereketlilik simgesi olarak kabul edilen kadın figürleri artmış ve yaygınlaşmıştır. Leopar figürleriyle desteklenen tanrıça heykelticikleri sanat tarihi açısından önemli yer tutar. Heykelticik yapımında kil kullanılmıştır. Resim sanatı da duvarlara değil pişmiş toprak kaplara çoğunlukla geometrik desenler olarak uygulanmıştır. Hacılar¹³² ve Erken Kalkolitik ça ı

¹³⁰ Yakar 1991: 99.

¹³¹ Harmankaya-Tanıncı-Özbağcı 1998: 7.

¹³² Mellaart 1958a: 127-156; Mellaart 1959a: 51-65; Mellaart 1960a:83-104; Mellaart 1970: Duru 1996b: 54-55; Yakar 1997: 448-449; Harmankaya-Tanıncı-Özbağcı 1998: Hacılar.

kerami i gerek biçim gerekse süsleme yönünden a ılamaz bir düzeydedir¹³³. Fakat buna kar ın Çatalhöyük'teki¹³⁴ tapınaklarda Hacılarda yoktur. Yazık ki Erken Kalkolitik ça sonunda Hacılar dü man saldırıları sonucunda terk edilmiştir. Bu dönemin bir ba ka yerle mesi de Kuruçay'dır¹³⁵.

Mersin Yümüktepe¹³⁶ ve Konya civarındaki Can Hasan¹³⁷ gibi yerle melerde Orta Kalkolitik ça ın geli imini görmek mümkündür. Çok renkli ince keramik bu ça ın özelli idir. Levha halinde bakırdan yapıma figürlerin tercih edilmesi sonucu pi mi toprak yapıma heykelciklerde bir azalma ba lamı tır¹³⁸.

Geç Kalkolitik ça ın özelliklerini Denizli'deki, Büyük Menderes'in kayna ında bulunan Beycesultan'dır¹³⁹. Hiç kesintisiz yerle im gören höyükte 40 tabakaya saptanmıştır. Bunlarda en eski 20 kat Geç Kalkolitik ça a tarihlenmektedir. Beycesultan'a yerle en insanların göçebe olmadıkları, tarım ve hayvancılı ı bildikleri, dokuma üretiminde usta oldukları ilk yerle meden çıkan buluntulardan anla ılmaktadır¹⁴⁰.

Bu ça ın yapıları, içlerinde ocakları ve tahıl ambarları bulunan, dikdörtgen planlı, tek odalı kerpiç evlerdir. Bu ev planı daha sonra Batı Anadolu'da ve Ege dünyasında megaron olarak adlandırılan yapılarda uygulanmıştır.

ç Anadolu Bölgesinde Ali ar¹⁴¹, Karadeniz Bölgesinde kiztepe¹⁴², Marmara Bölgesinde ki Kumtepe¹⁴³ ve Be ik-Sivritepe¹⁴⁴ kendilerine has Kalkolitik verirler.

¹³³ Dinçol 1982: 14

¹³⁴ Mellaart 1961_b: 172-177; Esin 1981: 47-59; Mellaart 1982: 117-168; Arkeoloji ve Sanat 1989: 14-21 Matthews 1996_a: 73-77; ; Matthews 1996_b: 79-99; Hodder 1996: 359-366; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1998: Çatalhöyük.

¹³⁵ Özsait 1977: 78-83; Özsait 1979: 101-104; Duru 1985: 202; Duru 1986_a: 249-253; Duru 1987_b: 305-313; Duru 1988_a: 65-70; Duru 1989_b: 57-60; Duru 1990: 81-90; Duru 1991: 1-6; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1998: Kuruçay.

¹³⁶ Garstang 1953; enyürek 1954: 1-25; Yakar 1985: 226; Sevin et al 1997: 27-28; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1998: Yumuktepe.

¹³⁷ French 1962: 36-37; French 1964: 21-22; French 1965: 27-31; French 1967: 173-178; French 1968: 89-93; Mellink 1968: 127; Yakar 1991: 196-200; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1998: Can Hasan I.

¹³⁸ Dinçol 1982: 14

¹³⁹ Lloyd-Mellaart 1955: 39; Lloyd-Mellaart 1958: 113; Lloyd-Mellaart: 1959: 38-50; Lloyd-Mellaart 1962: 5-26,71-115; Lloyd-Mellaart 1962: 112; Yakar 1985: 161-162; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1998: Beycesultan.

¹⁴⁰ Dinçol 1982: 14

¹⁴¹ Arık 1933: 43-44; von der Osten 1937: 1-96; Yakar 1985: 198; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1998: Ali ar.

¹⁴² Kökten et al 1945: 395, lev. LXXIV, res. XII; Burney 1956 179; Alkım et al 1983; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1998: kiztepe.

Türkiye sınırları içinde yerli ve yabancı ara tırmacılar tarafından yapılan ara tırmalarda özellikle Kalkolitik ça ı irdeleyen bir ara tırma yoktur. Yapılan genel ara tırmalar sırasında di er ça yerle meleri gibi bu ça yerle meleri de saptanmı tır.

Türkiye sınırları içerisindeki birçok bölgeler özellikle Do u Anadolu bölgesi a ırlıklı olarak Mezopotamya ve ran Kalkolitik ça kültürlerinin etkisinde kalmı tır. Bu dönemde insano lunun yerle ik düzeni iyice oturttu u ve sınıf olgusunun ba ladı ı görülmektedir. Son yıllarda artan yüzey ara tırmaları ve kazılar, bu ça ı aydınlatabilecek yeni bilgileri ortaya çıkarmı tır¹⁴⁵. Anadolu'nun lk Kalkolitik ça ı birçok özelli i ile Neolitik ça ın devamı gibidir. Kalkolitik ça özellikle madencilik açısından büyük bir gelişimin oldu u, yo un bakır kullanımı dı nda tunç yapımının da ba ladı ı bir dönemdir.

Son Neolitik ile lk Kalkolitik ça geçi döneminde Mezopotamya'da ortaya çıkan Halaf kültürü, Çukurova bölgesinden Za ros da larına yo un olarak Fırat nehrinden Zap'a, Mu ovasından Orta Mezopotamya'ya ula an bir alanda etkiliydi. Özellikle Do u Anadolu'yu etkisi altına alan bu kültürü Silopi ovasındaki Takyantepe'de en iyi ekilde izlemek mümkündür¹⁴⁶. Kahramanmara ovasındaki Domuztepe'de bu açıdan iyi bir örnektir¹⁴⁷.

Orta Kalkolitik ça da Mezopotamya'ya egemen olan Ubeid kültürü yo un bir ekilde Do u Akdeniz'den Do u Anadolu'ya kadar hissedilmi tir. Kuzeyde Azerbaycan, do uda ran, batıda do u Akdeniz hatta ç Anadolu ve güneyde Umman körfezine kadar yayılan¹⁴⁸ bu kültürün Anadolu'daki en iyi örnekleri Elazı Tülintepe¹⁴⁹ ve Nor untepe¹⁵⁰ ile Malatya De irmentepe¹⁵¹ höyükleridir.

¹⁴³ Ko ay-Sperling 1936: 29-50; enyürek 1949: 295-304; Arık 1953: 79; Arsebük 1969; Sperling 1976: 305-364; Yakar 1985: 147-148; Korfmann et al 1995: 212-289; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1998: Kumtepe.

¹⁴⁴ Arık 1953: 31-35; Korfmann 1986: 229-231; Korfmann 1987: 5; Korfmann 1989:323-324; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1998: Be ik-Sivritepe.

¹⁴⁵ Türkiye'deki Kalkolitik ça yerle meleri hakkında geni bilgi için bk. Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1998.

¹⁴⁶ Algaze 1989: 247; Algaze et al 1991: 195; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1998: Takyantepe.

¹⁴⁷ Çambel-Özdo an 1985: 259-272; Çambel 1986_a: 38; Çambel 1986_b: 277-278; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1998: Domuztepe.

¹⁴⁸ Dolukhanov 1998: 368

¹⁴⁹ Burney 1958: 194; Arsebük 1974_a: 143-147; Esin-Arsebük 1974_a: 63-78; Esin-Arsebük 1974_b: 137-142; Arsebük-Korfmann 1976: 134-144; Esin 1976_a: 119-133; Esin 1979_a: 115-119; Esin 1979_b: 65-76; Arsebük 1980; Dereli 1983: 219-229; Özbal 1983: 210-211; Yakar 1985: 294-295; Esin 1988: 79-85; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1998: Tülintepe.

Son Kalkolitik ça a gelindi indeyse Do u Anadolu'nun, Mezopotamya kökenli yeni bir kültürün etkisine girmi tir. Bu kültürün ö eleriyle yerel kültürün ö eleri kayna arak Anadolu'nun Son Kalkolitik ça ını olu turmu tur. Elazı Tepecik'te¹⁵² Uruk mallarını yanı sıra ç Anadolu ve Karaz türü çanakların çıkması ilk defa bölgesel kültürler arasındaki ili ki ortaya çıkmı tir. Hassek¹⁵³ ve Hacinebi¹⁵⁴ yerle melerindeki anıtsal yapılar Uruk'un etkisini göstermektedir.

2.5. Tunç Ça ı

Anadolu'da Kalkolitik ça kültürünü Tunç Ça ı takip eder. Bu kültür de i imi genellikle M.Ö. III. Bine yerle tirilir. İlk, Orta ve Son Tunç ça ı diye üç ana bölümde incelenen Tunç Ça ının, Orta evresi Asur Ticaret Kolonileri ve Eski Hitit devleti dönemlerini, Son Tunç Ça ı evresi Hitit mparatorlu u dönemini içine alır.

Kalkolitik ça dan itibaren Eski dünya da ba layan ticaret ili kileri ve kültürlerin etkile imi, Anadolu yarımadasını Akdeniz-Ege-Karadeniz deniz ticareti ile Mezopotamya- ran-Kafkaslar-Balkanlar arasındaki kara ticaretinin merkezi durumuna sokmu tu. Arkeolog ve tarihçilerin Son/Geç Kalkolitik ça adını verdikleri ça dan, İlk Tunç Ça ı adını verdikleri ça a geçi in kesin bir tarihi verilememektedir. Bu geçi i göç yâda iklimsel kriterlere de ba lamak yanlı tir. Bir ba ka yanlı ta bu geçi in kesintisiz oldu unun söylenmesidir. Oysa Son Kalkolitik ça denilen dönemdeki yerel kültür ö eleri yerel geleneklere ba lı kalarak geli melerine devam etmi lerdir¹⁵⁵.

¹⁵⁰ Hauptmann 1974_a: 79-81; Hauptmann 1976_a:53-56; Hauptmann 1976_b: 70; Hauptmann 1979: 55-57; Hauptmann 1982: 28-31; Yakar 1985: 293-294; Arsebük 1986_a: 67-68; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1998: Nor untepe.

¹⁵¹ Birgül 1981: 21-22; Esin 1982: 73-86; Esin et al 1985: 50-59; Özbal 1986: 101-113; Özbek 1986_a: 107-130; Esin et al 1987: 77-82; Esin 1989: 135-141; Balkan- Atlı 1995: 127-148; Türkmeno lu-Göktürk 1996: 599-607; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1998: De irmentepe.

¹⁵² Esin 1974: 49-50; Esin 1975_a: 46-47; Bıçakçı 1982; Esin 1982: 84-93; Özbal 1983: 210-211; Ye ingil 1983: 253-258; Esin 1984: 68-76; Yakar 1985: 289-290; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1998: Tepecik/Makaraz Tepe.

¹⁵³ Behm-Blancke 1986: 87-101; Becker 1987: 139-147; Göksu et al 1992: 140-147; Weiner 1992: 225-237; Weiner et al 1992: 86-100; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1998: Hassek Höyük.

¹⁵⁴ Algaze et al 1991: 202-203; Miller 1996: 168-172; Stein-Mısır 1994_a: 131-152; Stein-Mısır 1994_b: 144-189; Stein-Mısır 1995: 121-140; Stein-Mısır 1996: 109-128; Stein et al 1997: 111-171; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1998: Hacinebi.

¹⁵⁵ Harmankaya-Erdo u 2002: 10

Anadolu’da madencilik in yaygınlaşması sonucu madenin özellikle bakırın uzun süren bir kullanım sürecinin sonucudur. Tunç Çağlarının, ilk evresinin son dönemlerinde tunç e ya ço almaya başlamıştır¹⁵⁶

İlk Tunç Çağı evresinin genel özellikleri olarak dine ve askeri güce dayanan bir sistem içinde deniz ve kara ticaretinin varlığı ile bölgeler arasındaki ilişkilerin yoğunlaşması büyük miktarda bakır kullanımıyla birlikte arsenli tunç üretiminin bu devrede başladığı söylenebilir. Maden üretimi gibi karmaşık bir teknolojiyi bilmek, çağın ilişkileri arasında her halde en çok tutulan ilişki olmuştur. Taş yontuculuğu da önemini kaybetmemiştir. Büyük yerleşmelerinin hemen hepsi büyük surlularıyla korunmaktadır¹⁵⁷. Deniz ticaretinin artması doğu liman olan körfezlerde, koylarda yeni yerleşmelerin kurulmalarına, küçük köylerin kasabalara dönüşmesine sebep olmuştur. Kervan yolu üzerindeki ve doğu geçitleri tutan yerleşmelerde önem kazanmıştır¹⁵⁸. Ticareti organize eden kişiler beklide toplumlarında önemli bir kişi haline gelerek ait oldukları toplumu idare eden seçkinler sınıfına dâhil olmuşlardır. Yerleşme birimleri örgütlenmiştir, kasabaları idare edecek idari sınıflarda ortaya çıkmıştır¹⁵⁹. Yönetici sınıfı olasılıkla hem askeri hem de dinsel sınıfı da temsil etmektedir. Toplumdaki sınıflar arasında askerlik doğu olarak öne çıkmıştır. Tüm yerleşmelerde tapınak yada tapınak benzeri ilişki gören yapıların inşa edilmiştir¹⁶⁰. Dericilik, dokumacılık gibi ilişkilerin bir önceki çağa göre büyük oranda gelişmediği görülür. Tarım ve hayvancılık gelişmiştir, avcılık kişisel yapılan bir uğraş olmaya devam etmiştir¹⁶¹.

Yörelere göre Neolitik-Kalkolitik çağın mimari özellikleri devam etmektedir. İç Anadolu Bölgesinin kuzeybatı ucunda, Eskişehir yöresinde, Antalya civarında ve Doğu Anadolu’nun bazı yerlerinde “Anadolu tipi yerleşme-Megaron”¹⁶² adı verilen bir düzende yapıların bir avlu etrafında sıralanmış olduğu yapılan kazılarda ortaya çıkmıştır. Bu özelliğin tüm Anadolu’yu kapsayıp kapsamadığı, kazılan alanların azlığı nedeniyle bilinmemektedir.

Bazı yerlerde aralarında avlu ve ilişkilerin var olduğu çok odalı evlerin dağınık bir düzende yerleştiği görülür. Ege kıyılarında Ege adalarından

¹⁵⁶ Dinçol 1982: 15.

¹⁵⁷ Naumann 1985: 496; Aktüre 1994: 114;

¹⁵⁸ Umar 1982:10.

¹⁵⁹ Childe 1996: 104; 151; Hout et al 2000: 38.

¹⁶⁰ Dinçol 1982: 16; Naumann 1985; Childe 1996: 106; Dolukhanov 1998: 359.

¹⁶¹ Akurgal 1989: 26

¹⁶² Mellaart 1959:153; Akurgal 1989: 242; Naumann 1985: 223.

etkilenen bir planda, ta dö emeli sokakların yanına in a edilmi uzun ev tipinde mimari bulunmaktadır. Ayrıca ato ve kale tipinde yerle meler ço almı tır. Yerle melerde merkezîyetçili i belirten yapılara ra men saray denebilecek yapılara rastlanmamı tır.

Kuzeyde, Karadeniz iklimi etkisinde kalan yöreler dı nda, Anadolu'nun di er kesimlerinde ah ap destekli kerpiç malzeme ile yapılan geleneksel yapıların gelene i devam etmektedir. Çok yerde ta temelde kullanılmı tır.

Bu evredeki ölü gömme adetlerinde toprak mezar, küp mezar ve sanduka mezar tipleri görülmektedir. Mezarlık yerle im alanı dı nda ama yakınında yer almaktadır. Ölüler mezarlara *hocker* durumunda yanına arma anlar bırakılarak gömülmü tır. Bu arma anlar ölü'nün sonraki ya amıyla ilgili olarak konulmu tur. Mezar tiplerinin ölü ve ailesinin ekonomik durumuna göre yapıldı ı mezar arma anlarından anla ılmaktadır¹⁶³.

Ça ın dinsel inançlarını yansıtan di er önemli bulgular da idollerdir. dollerin insanlara benzer biçimlerde yapılması insana yönelik bir tapınmanın oldu unu gösterir. nsano lunun do ayı tanıyarak onu sınırlıda olsa çözmesi, insanları do aya ve hayvanlara kar ı tapınmadan yava yava uzakla tırmı tır¹⁶⁴. Siyasal olu umlarla güçlü iktidarların insanlar üzerindeki psikolojik ve sosyal baskıları da insanların iç dünyalarında bu yönde bir e ilimi do urmu tur. Dünyaya hâkim olma e ilimini artık insanlar almı tır. dollerde bu gücü sürekli elde tutma e iliminden kaynaklanmı olmalıdır¹⁶⁵.

Bugüne kadar elde edilen siyasal ve sosyal veriler bu ça da kentlerin kuruldu unu göstermektedir¹⁶⁶. Belirgin bir sur sisteminin olmamasına ra men Aslantepe ve Troya bunun birer göstergesidir. Hatta Troya'nın bir *kent-devleti* oldu unu savunanlarda vardır¹⁶⁷.

Genellikle M.Ö. 3000-2000 yılları arasına yerle tirilen İlk Tunç Ça ı boyunca bütün kültürlerin aynı özellikleri payla ması beklenilemez. Bu ça ın yerle meleri arasında Marmara bölgesindeki, ça a damgasını vuran Hisarlık

¹⁶³ Harmankaya-Erdo u 2002: 11

¹⁶⁴ Özgüç-Akok 1958: 17.

¹⁶⁵ enel 1991: 208.

¹⁶⁶ Kentlerin kurulu uyla ilgili geni bilgi için bk. Dolukhanov 1998; Maisels 1999; Hout et al 2000.

¹⁶⁷ Aktüre 1994: 180. Kent-Devleti tanımı için bk. enel 1991: 231.

Tepe/Troya¹⁶⁸ ba ta gelmektedir. Yine Troya yakınlarındaki Be ik/Yassitepe'de¹⁶⁹ özellikle mimari yapısıyla dikkati çekmektedir. Kuzeybatı Anadolu'nun Son Kalkolitik ça dan İlk Tunç Ça ı'na geçi i ise en iyi Kumtepe¹⁷⁰ yansıtır.

Ege bölgesinde son yapılan ara tırmalar ve kazılar sonucunda, bölgenin M.Ö. 3. binde itibaren yo un yerle ime açık oldu u anla ılımtır. Bu ara tırmaların önemli sonuçlarından biri Helen ve Roma kentlerinin ilk kurulu larının M.Ö. 3. bin yıl ba larına hatta M.Ö. 4. bin ba larına kadar indi inin anla ılmasıdır. Örne in Urla yakınlarındaki zmir Körfezi'nin güney kıyısındaki, antik Klozemenai, Limantepe¹⁷¹ kenti M.Ö. 3. bin yılda kurulmu tur. zmir'in en eski yerle im yeri olan Bayraklı'nın¹⁷² ilk yerle iminin bu evrede ba ladı ı sanılmaktadır. Yine Ege bölgesinin kuzey kesimindeki Marmara sınırlarına yakın bölgede bulunan Kaymaktepe/Höyücek'te¹⁷³ İlk Tunç Ça ı buluntuları verir. Yine bölgenin ç Batı Anadolu bölümünde de erlendirilen Beycesultan¹⁷⁴ bulguları arasında bölge kültürlerinin tarihlendirilmesine yardımcı olan İlk Tunç Ça ı buluntuları vardır.

Anadolu'nun tüm güney sahillerini kaplayan Akdeniz Bölgesini, Do u ve Batı Akdeniz olarak iki kısımda incelemek yerinde olacaktır. Alanya, bu iki kısmı

¹⁶⁸ Schliemann 1881; Schliemann 1884; Özgüç 1945: 56-58; Arık 1953; Mellaart 1957: 69-78; Kınal 1962: 21-22; Yakar 1979_a: 51-67; Mellink 1980: 505; Korfmann 1989: 325-326; Korfmann 1992: 423-446; Korfmann 1993: 381-406; Korfmann 1994: 327-329; Korfmann 1995: 239-262; Korfmann 1996: 284-287; Korfmann 1997: 427-453; Korfmann 1998: 19-26; Korfmann 1999: 357-370; Korfmann 2000: 287-298; Korfmann 2001: 347-348; Harmankaya-Erdo u 2002: Hisarlık Tepe/Troya.

¹⁶⁹ Lamb 1932: 125; Cook 1973: 177-178; Korfmann 1983_a: 236-237; Mellink 1983: 431; Korfmann 1985: 182-183; Korfmann 1986: 229-230; Korfmann 1988: 131-134; Korfmann 1989: 323-329; Harmankaya-Erdo u 2002: Be ik/Yassitepe.

¹⁷⁰ Ko ay-Sperling 1936: 29-50; Kansu 1937: 557-582; enyürek 1949: 295-304; Arık 1953: 79; Arsebük 1969; Sperling 1976: 305-364; Yakar 1985: 147-148; Korfmann et al 1995: 212-289; Harmankaya-Erdo u 2002: Kumtepe.

¹⁷¹ French 1968: 92; Mellink 1980: 507; Mellink 1981: 467; Bakır 1983: 163-183; Mellink 1984: 446; Yakar 1985_a: 153; Erkanal (A) 1986: 183-195; Erkanal-Hüryılmaz 1994: 361-369; Erkanal-Günel 1995: 271-273; Erkanal-Günel 1996: 310-314; Erkanal-Günel 1997: 231-260; Erkanal 1998_a: 383-393; Erkanal 1999: 325-331; Erkanal 2000: 251-262; Erkanal 2001:263-264; Harmankaya-Erdo u 2002: Limantepe.

¹⁷² Akurgal 1950: 2-4; enyürek et al 1950: 502; Mellaart 1954: 192; French 1968: 93; Akurgal 1983: 13; Yakar 1985_a: 152-153; Akurgal 1997: 901; Aktüre 1997: ek.23; Korfmann et al 1994: 45; Harmankaya-Erdo u 2002: Bayraklı.

¹⁷³ Kökten 1949: 815-816; Mellaart 1954: 190; Korfmann et al 1994: 130; Lambrianides et al 1996: 174-180; Lambrianides-Spencer 1998: 218; Harmankaya-Erdo u 2002: Kaymaktepe/Höyücek.

¹⁷⁴ Lloyd-Mellaart 1955: 39; Lloyd-Mellaart 1958: 113; Lloyd-Mellaart: 1959: 38-50; Esin 1969: 34, 148-148, 151-153, 158-162; Lloyd-Mellaart 1962: 5-26,71-115; Lloyd-Mellaart 1965; Yakar 1985: 161-162; Harmankaya-Erdo u 2002: Beycesultan.

birbirinden ayıran sınırı tekil etmektedir. Batı Akdeniz bölümü genellikle Güneybatı Anadolu ile bağlantılıdır ve tümüyle bu bölge içinde değerlendirilmelidir. Bölgede kazısı yapılan en önemli yerleşme yeri Karata /Semayük'tür¹⁷⁵. Göller bölümündeki Badema acı¹⁷⁶ ile Kuruçay¹⁷⁷ yöresel özellikler gösteren kültürlerin bu dönemde var olduğunu ortaya koymuştur.

Doğu Akdeniz'de yer alan verimli Çukurova'nın İlk Tunç Çağı I evresinden beri yerleşim gördüğü yapılan yüzey araştırmaları ile saptanmıştır. Bu bölüm içerisinde en iyi tabakalanmayı Tarsus Gözlükule¹⁷⁸ yerleşmesi verir.

Gaziantep Tilmen Höyük¹⁷⁹ özellikle bu evrenin Doğu Akdeniz ile olan ilişkilerini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bölümün güneye uzanan Amik Ovasındaki Tell el Cüdeyde¹⁸⁰, Tell Açıana¹⁸¹, Tell Tayinat¹⁸² ve Tabara el Akrad¹⁸³ kazılarında bulunanlar, Kuzey Suriye, Doğu Akdeniz ve Malatya-Elazığ arasındaki ilişkileri ortaya koymuştur.

Çukurova Bölgesi İlk Tunç Çağı kronolojisi Troya ve Demircihöyük çanak çömlek endüstrileri karışılarak kurulabilmektedir. Bölgenin en

¹⁷⁵ Lloyd-Mellaart 1962: 133; Mellink 1964_a: 156; Mellink 1965: 140; Alkım (H) 1967: 10; Mellink 1968: 132; 79-80; Alkım (H) 1970: 11-13; Duru 1972: 126; Alkım (H) 1973: 7-9; Mellink 1974: 351-359; Esin 1976_b: 230-231; Bordaz 1978: 10220; Mellink 1981: 192; Yakar 1985: 26-27; Mellink 1990: 125-153; Mellink 1993: 493-494; Yener et al 1998: 553; Harmankaya-Erdolu 2002: Karata /Semayük

¹⁷⁶ Mellaart 1961_b: 159, 180; Mellaart 1962: 197; Duru 1995_a: 69-77; Gates 1995: 213; Duru 1996_a: 87-59; Duru 1996_b: 49-59; Duru 1997: 3; Duru 1998: 114-117; Duru 1999_a: 115-121; Duru 2000: 109-112; Duru 2001: 98; Harmankaya-Erdolu 2002: Badema acı.

¹⁷⁷ Özsait 1977: 78-83; Özsait 1979: 101-104; Özsait 1980: Duru 1979: 204; Duru 1985: 202; Yakar 1985: 159-160; Duru 1986_a: 249-253; Duru 1987_b: 305-313; Duru 1988_a: 65-70; Duru 1989_b: 57-60; Duru 1990: 81-90; Duru 1991: 1-6; Duru 1996: 66-107; Duru 1997_c: 1072; Harmankaya-Erdolu 2002: Kuruçay.

¹⁷⁸ Mellaart 1954: 192; Mellaart 1957: 64; Mellaart 1962: 43-47; Yakar 1979: 55,57,61; Yakar 1984: 79-80; Yakar 1991: 135-136; Hours et al 1994: 337; Efe 1998_b: 296; Harmankaya-Erdolu 2002: Gözlükule.

¹⁷⁹ Alkım 1960_b: 714-716; Mellink 1961: 46-50; Alkım 1962: 6; Alkım 1963: 27-28; Alkım 1964: 169-178; Alkım 1965: 5-17; Esin 1969:38-39; Alkım 1970: 490-494; Alkım (H) 1973; Alkım (H) 1978: 32-37; Korfmann et al 1995: 210-211; Duru 2000: 160-161; Harmankaya-Erdolu 2002: Tilmen Höyük.

¹⁸⁰ Braidwood 1937: 37-38,41-42; Braidwood-Braidwood 1960: 5-12,345-457; Mellaart 1981: 131-275; Yakar 1985: 357-358; Korfmann et al 1994: 114; Yener et al 1996: 67-70; Harmankaya-Erdolu 2002: Tell el Cüdeyde.

¹⁸¹ Özgüç 1947: 360-361; Woolley 1955: 5-32; Mellaart 1957: 66-67; Mellaart 1981: 152-160; Korfmann et al 1995: 203; Harmankaya-Erdolu 2002: Tell Açıana

¹⁸² Braidwood 1937: 37-38,41-42; Braidwood-Braidwood 1960: 5-12,345-457; Mellaart 1981: 131-275; Sagona 1984: 81-82; Yakar 1985: 357-358; Korfmann et al 1994: 114; Harmankaya-Erdolu 2002: Tell Tayinat.

¹⁸³ Braidwood 1937: 37-38,41-42; Mellaart 1981: 152-160; Sagona 1984: 316,345; Yakar 1985: 357-358; Korfmann et al 1994: 114; Harmankaya-Erdolu 2002: Tabara el Akrad.

kuzeybatı ucunda bulunan Demircihöyük¹⁸⁴ konumu açısından hem Do u Marmara hem ç Anadolu Bölgesinde hem de Batı Karadeniz Bölümüne sokulabilir. ç Anadolu Bölgesinin bir ba ka lk Tunç Ça ı yerle mesi boyutuyla aynı oranda kazılmamı olan Ali ar'dır¹⁸⁵. Eski ehir il sınırları içerisinde kalan Küllüoba¹⁸⁶, lk Tunç Ça ı evresiyle göze batmaktadır. Karadeniz bölgesinde ise Samsun civarında ki Dündartepe¹⁸⁷ ve Bafra'daki kiztepe¹⁸⁸ bu ça ın en iyi örnekleri arasında sayılırlar.

Do u Anadolu'nun da lık kütlesi, bölgenin güney ile olan ili kisini kesebilecek kadar görkemli da sıralarına sahiptir. Buna kar ılık Fırat Vadisi yada bu vadiyi do al geçit olarak kullanan kültürlerin kuzeye Yukarı Fırat Bölümü'ne kadar çıkabildi i görülmektedir. Bundan dolayı, Son Kalkolitik Ça da, Do u Anadolu'nun özellikle güney kesimlerinde, Fırat Vadisi boyunca yer alan ovalarda, Güneydo u Anadolu Bölgesi kültürlerine paralel bir geli im izlenmi tir. Malatya Elazı Ovaları'nda, Koyu yüzlü ve Saman yüzlü mal örneklerinin yanı sıra Mezopotamya kökenli, açık renkli, çark yapımı ince maldan (Uruk malı) kapların görüldü ü Son Kalkolitik Ça ın sonunda Uruk'lu kolonistlerin Arslantepe¹⁸⁹ gibi bazı önemli yerle melerini yurt yeri olarak seçip çevredeki ham

¹⁸⁴ Mellink 1976: 267-268;Korfmann 1977_a: 39-59; Korfmann 1977_b: 37-38; Mellink 1978: 319-320; Mellink 1980: 505; Korfmann 1981: 135-163; Korfmann 1983_b; Seeher 1987; Efe 1988; Seeher 1993: 365-368; Korfmann et al 1994: 69; Seeher 2000: 1-133; Harmankaya-Erdo u 2002: Demircihöyük.

¹⁸⁵ Arık 1933: 43-44; Bittel 1934: 12-15; von der Osten 1937: 1-96; Özgüç 1945:49-51; Mellaart 1957: 89-126; Kınal 1962: 42; Mellaart 1962: 13,25; Duru 1972: 126; Bilgi 1975: 203; Yakar 1985: 198; Korfmann et al 1994: 30,74; Harmankaya-Erdo u 2002: Ali ar.

¹⁸⁶ Efe 1998_a: 152-155; Efe 1999: 165-170; Efe 2000: 117-128; Efe-Ay 2001: 43-78; Efe 2001: 105-111; Harmankaya-Erdo u 2002: Küllüoba.

¹⁸⁷Kökten 1944_a: 365; Kökten et al 1945: 365; Özgüç 1948: 393-419; Mellaart 1962: 25; Ortmann 1963_a: 45-47; French 1968: 92; Yakar 1985_a: 244-245; Korfmann et al 1994: 73; Harmankaya-Erdo u 2002: Dündartepe.

¹⁸⁸ Ortmann 1963:173-174; Alkım 1972_b: 426; Alkım 1974_a: 8-9; Alkım 1975_a: 565-567; Alkım 1976_a: 717-719; Mellink 1976: 265-266; Alkım 1980_b: 189; Alkım 1981_a:151-154; Birgül 1981: 21-22; Özbakan 1981: 95-99; Mellink 1982: 560; Alkım 1983_a: 29-42; Bilgi 1984: 31-96; Bilgi 1985: 55-64; Bilgi 1986: 111-118; Bilgi 1987: 149-156; Bilgi 1988: 169-175; Bilgi 1989: 201-209; Bilgi 1989: 201-209; Bilgi 1990: 211-220; Bilgi 1991: 241-246; Bilgi 1993: 199-212; Bilgi 1994: 538-596; Bilgi 1995: 141-160; Bilgi 1996: 157-168; Bilgi 1997: 145-161; Bilgi 1998: 323-346; Bilgi 1999: 485-492; Bilgi 2000: 381-388; Bilgi 2001: 315-319; Harmankaya-Erdo u 2002: kiztepe.

¹⁸⁹ Burney 1958:204; Mellaart 1962:25; Alkım (H)1 967:17; Alkım (H) 1968:27; Alkım 1970:17; Mellink 1971:167; Mellink 1972:173; Palmieri 1972:203-211;Alkım (H) 1973:30; Mellink 1975:206; Mellink 1976:268; Palmieri 1977:123-132; Yakar 1979:51-67; Mellink 1980:506; Mellink 1981:468; Mellink 1982:562; Palmieri 1984:97-102; Mellink 1983: 432; Mellink 1984: 447; Yakar 1984:68-69; Mellink 1985:553; Palmieri 1987:67-74; Mellink 1987:6-7; Mellink 1988:108-109; Mellink 1989:113; Mellink 1990:131; Mellink 1991: 134; Mellink 1992: 133; Burney 1993: 311-318; Caneva 1993:319-339; Korfmann et al. 1994:35-36; Palmieri et al. 1996:447-449; Harmankaya-Erdo u 2002: Arslantepe.

madde kaynaklarını kullandıkları anlaşılmaktadır. Bu durum İlk Tunç Çağı'nın başında da devam etmiştir. Malatya ilinin en eski yerleşmesi olan Arslantepe'nin VI-A tabakası olarak nitelenen tabakasındaki büyük kent, mühür ve mühür damgaları ve diğer bulguları ile bir ticaret merkezini işaretlemektedir. Burası çekirdek bir ailenin yada küçük bir budunun oturduğu bir kenttir. VI B tabakası ile Arslantepe'de Doğu Anadolu-Transkafkasya kökenli bir kültürün bölgeye hakim olduğu görülmektedir. Yine de Mezopotamya etkileşimi az da olsa devam etmektedir. Yalın basit mal, Saklı astar mal gibi Mezopotamya kökenli mallardan kap yapımı görülmektedir. Yerleşme tekrar köy özelliğini almıştır. Karaz ya da Kırmızı-Siyah açkılı kaplara sahip olan kültürün çıkışında çeşitli varsayımlar ileri sürülmektedir. Bunlar arasındaki bir varsayım kültürün Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Koyu Yüzlü Açkılı malı kullanan kültürlerden geldiğidir. Diğer bir varsayım ise Kura-Aras havzasından gelen bir göçün Anadolu'ya beraberinde kendi kültür özelliklerini taşıdığıdır. Bu göçün delili yukarıda anlatıldığı gibi Arslantepe'de ortaya çıkmıştır. Bu yerleşmenin VI A tabakasındaki kenti yok eden göçerlerin beraberlerinde Siyah-Kırmızı açkılı (Karaz) mal türünden kapları getirdikleri saptanmıştır. Elazığ Tepecik/Makaraz Tepe¹⁹⁰ ise bu ileri kileri daha somut hale getirebilecek özellikler taşımaktadır. Kalkolitik Çağ'ın sonunda hem Karaz malı, hem Uruk malı, hem de Çukurova Anadolu Bölgesi mallarının beraber kullanılması Karaz kültürünün bu bölgeden doğduğu ihtimalini de ortaya koymaktadır. Çiğdemi siyah, kahverengi veya kırmızı yüzey renginde, olağanüstü açkılanmış olan bu çanak çömleklerin görüldüğü bu kültür, Kura-Aras, Erken Transkafkasya, Karaz, Siyah-Kırmızı Açkılı çanak çömlek, Khirbet Kerak Kültürü gibi adlarla anılmaktadır. Bu çanak çömlek mal türünün hiç de izmeden tüm Doğu Anadolu Bölgesi'nde MÖ. 2. bin yılının başına kadar devam ettiği görülmektedir. Çanak çömlek gibi arkeologların görsel tarihlendirmesinde büyük rol oynayan bir faktörde, kapların mal yapım tekniğinde gelişimin ve gelişimin fazla olmaması, bu tür çanak çömlek bulunan köy ve kentlerin İlk Tunç Çağı'nın

¹⁹⁰ Kökten 1947_a: 462, lev.7; Burney 1958: 204; Mellink 1969: 210; Alkım (H) 1970: 34; Esin 1970_a: 147, 152-158; Esin 1970_b: 51 -60; Mellink 1970: 164; Esin 1971: 107-110, 114; Esin 1972_a: 139, 143-147; Esin 1972_b: 38-39; Mellink 1972: 173; Alkım (H) 1973: 17-20; Mellink 1973: 176; Esin 1974_a: 39-62; Esin 1974_b: 109-121; Esin 1975: 46-49; Mellink 1975: 207; Esin 1976_a: 103-108; Alkım (H) 1978:20-25; Esin 1979_a: 82-90, 93; Esin 1979_c: 65-70; Esin 1981_b: 157-182; Esin 1982: 76-93; Özbek 1983: 203-217; Esin 1984:76-79; Sanver 1984:185-203; Sagona 1984:77-79, 271-272,345; Bozkurt et al.1986:39-48; Esin 1987:69-79; Çukur-Kunç 1990:11 5-1 16; Korfmann et al. 1994:206, 207,1333; Esin 1997_a:1760-1762; Egeli 1998:305-318; Esin 2000_b:126-127, ek.4-5; Harmankaya-Erdem 2002: Tepecik/Makaraz Tepe.

hangi evresine ait olduklarının kesin bilinmemesine yol açmıştır. Erzurum yakınlarındaki Sos Höyük kazıları belki bu kültürün evrelere göre delillerini ortaya çıkaracaktır. İlk Tunç Çağında bu maldan üretilen büyük çömleklerin üstüne hem kabartma hem de yiv tekniği ile bezemeler yapılmıştır. Bu bezemeler daha çok tinsel figürleri içermektedir. Son 20 yılda Keban ve Karakaya barajlarının suları altında kalacak alanlarda 1967 ve 1977 yıllarında gerçekleştirilen yüzey araştırmaları çok sayıda İlk Tunç Çağı yerleşim yerinin saptanmasına yol açmıştır. Bu yerlerin bazılarında yapılan kurtarma kazıları, yörenin İlk Tunç Çağındaki kültürlerin de anlaşılmasını sağlamıştır. İlk Tunç Çağında Malatya-Elazığ ovalarında, Elazığ Pulur/Sakyol¹⁹¹, Tepecik, Noruntepe¹⁹², Korucutepe¹⁹³, Tülintepe¹⁹⁴, Taşkun Mevkii¹⁹⁵, Malatya Arslantepe, Pirot Höyük¹⁹⁶ gibi yerleşim yerlerinde köy ve kentlerin kurulduğu saptanmaktadır. Bunların arasında belki de çok geniş bir alanda açıldığından dolayı Pulur/Sakyol dikkat çekicidir. Burada ortadaki avlunun çevresine dizilmiş yamuk

¹⁹¹ Koay 1961:20-21; Mellink 1969: 209; Alkım (H) 1970:9-10; Mellink 1970: 164; Koay 1970:139-146; Koay 1971:103-107; Mellink 1971:167; Mellink 1972:173; Koay 1972_a: 133-134; Koay 1972_b:53-56; Alkım (H) 1973:10; Mellink 1973:175-176; Mellink 1974:112; Koay 1976; Koay 1979:77-80; Yakar 1979: 63; Sagona 1984: 69, 261, 343; Yakar 1985_a:290-291; Korfmann et al. 1995:178, 179; Harmankaya-Erdoğdu 2002: Pulur/Sakyol.

¹⁹² Kökten 1947_b:461, ek.77; Mellink 1969_a: 210; Alkım (H) 1970:31-32; Mellink 1970:164-165; Hauptmann 1970_a:103-114; Hauptmann 1970_b:111-121; Orthmann 1970:158-159; Hauptmann 1971:71-79; Hauptmann 1972:87-101; Mellink 1972:175; Alkım (H) 1973:10-12; Hauptmann 1973:49-52; Mellink 1973:176-177; Hauptmann 1974_a:71-86; Hauptmann 1974_b:59-73; Mellink 1974: 113; Hauptmann 1975: 36-37; Mellink 1975:206-207; Hauptmann 1976_a:67-70; Hauptmann 1976_b: 41-69; Mellink 1976:269; Hauptmann 1979_b:56-63; Hauptmann 1979_a:46-60; Burney 1980:162; Russel 1980:46,134; Hauptmann 1982:15-28; Sagona 1984:72-74, 269-270; Yakar 1984: 66-67; Yakar 1985_a:293; Korfmann et al. 1994:163, 164; Hauptmann 1997:1354; Hauptmann 1999:71; Hauptmann 2000:419-425; Yener 2000:57-62; Harmankaya-Erdoğdu 2002: Noruntepe.

¹⁹³ Burney 1958:204; Mellink 1969:210; Alkım (H) 1970:32; van Loon-Güterbock 1970:123-124; Mellink 1970:165; van Loon 1971_a:17-19; van Loon 1971_b:47-56; Mellink 1971: 168; van Loon-Güterbock 1972_a:79-85; van Loon-Güterbock 1972_b:127-131; Alkım (H) 1973:14-15; van Loon et al 1973: 357; van Loon 1975; van Loon 1978; Ertem 1979:33-41; Mellink 1979: 335; Yakar 1979:63; Burney 1980:157; Sagona 1984: 74-76, 266-267; Yakar 1984:67-68; Korfmann et al. 1994:140-141; Harmankaya-Erdoğdu 2002: Korucutepe.

¹⁹⁴ Kökten 1947_a: 461; Meriggi 1967:279; Mellink 1973: 171; Esin-Arsebük 1974_a:63-78; Esin-Arsebük 1974_b:137-142; Esin-Arsebük 1982:121; Harmankaya 1993:369-379; Korfmann et al. 1994:215; Esin 1997_b:1831; Esin 2000_a:87-88; Harmankaya-Erdoğdu 2002: Tülintepe.

¹⁹⁵ Mellink 1970: 177; French et al 1972:51-53; Mellink 1972:173,175; Mellink 1973:176; French et al. 1974:33-34; Mellink 1975:207; Mellink 1976:168; Alkım (H) 1978:25-27, 100-101; Sagona 1984:5-9, 48-114; Korfmann et al. 1994:200; Korfmann et al. 1995: 200-201; Harmankaya-Erdoğdu 2002: Taşkun Mevkii.

¹⁹⁶ von der Osten 1929:99; von der Osten 1930:144; Kökten 1947: lev.77; Meriggi 1966:100; Özdoğan 1977: 203-204; Serdaroğlu 1977:16-17, 64-65; Yakar-Salzman 1979:35; Karaca 1981:109,113-114; Mellink 1982:565; Karaca 1983:72,74; Karaca 1984:103-107; Mellink 1984:449; Sagona 1984: 282,343; Karaca 1985: 39-41; Yakar 1985_a:300; Korfmann et al. 1995:175, 176; Harmankaya-Erdoğdu 2002: Pirot Höyük.

biçimli mekânlar, “Anadolu tipi” yapı düzeninin Do u Anadolu’ya kadar uzandı nı belirlemektedir. Karaz malının kabartma bezemeli kaplarının çok güzel örnekleri burada ele geçmi tir.

Do u Anadolu’nun kuzey kesiminde Erzincan ve Erzurum ovalarında da, Ardahan yöresinde, Mu Ovası’nda Karaz kültürünün hâkim oldu u görülmektedir. Erzurum Ovası’nda önceden kazılmı olan Karaz¹⁹⁷, Pulur¹⁹⁸ ve Güzelova¹⁹⁹ yerle melerindeki tabakalanmayı Sos Höyük²⁰⁰ kazısı iyice belirleyecektir. Sos Höyük kazısında lk Tunç Ça ı olarak tanımlanan tabakada MÖ 3.000-2.800 yılları arasında Karaz kültüründeki çanak çömleklere benzeyen maldan kaplar da ele geçmi tir. Do u Anadolu Bölgesi’nin Gürcistan ile ili kisi böylece kesinle mi tir, Do u Anadolu Bölgesi’nin do u kesiminde Van Gölü çevresinde de Karaz Kültürü ö eleri görülmektedir. Burada gerçekleştirilen ve daha çok Urartu Dönemi a ırlıklı kazılarda, lk Tunç Ça ı evrelere ayrılmadan sunulmaktadır. Bölgenin gerek kuzeyinde gerek do usunda Mezopotamya kültürlerinin etkisi görülmemektedir.

2.5.1 Karaz Kültürü

Son Kalkolitik ve lk Tunç Ça ı boyunca varlı nı kesintisiz bir ekilde devam ettiren ve önceleri “Khirbet Kerak / Bet Yerah” olarak tanımlanan bu kültürün²⁰¹ terminolojisi hakkında -yakın geçmi te- bir çok teklifin yapıldı nı

¹⁹⁷ Beygu 1936:9; Bittel-Schneider 1944-45:55; Ko ay 1948:165-169; Lamb 1954:26-28; Burney 1958:172; Ko ay-Turfan 1959: 349-413; Kınal 1962: 48; Ko ay-Akok 1967:14-15; Esin 1969:100,135; Arsebük 1979:81-89; Pehlivan 1984; Yakar 1984:78; Sagona 1984:65-66,249;Yakar 1985_a: 301 -302; Güneri 1992: 149-195; Korfmann et al. 1994: 127; Egeli 1995:182; Ceylan 1999, 181vdd.; Ceylan 2000, 29 vd.; Ceylan 2001, 71 vdd.; Ceylan 2002; Sagona 2000:331; Harmankaya-Erdo u 2002: Karaz.

¹⁹⁸ Kökten 1944_a:481-486, 498-505; Kökten 1944_b:levXCIII/17; Kökten 1947:462,lev.LXXVII; Burney 1958:192; Ko ay 1962:26-28; Mellink 1963:179; Ko ay-Vary 1964; Mellink 1965:138; Ko ay-Vary 1967: har.1; Yakar 1979:5; Sagona 1984:66-67,250,343; Yakar 1985_a:302; Güneri 1992:153-155; Korfmann et al. 1995:177, 178; Sagona 2000:331-332; Harmankaya-Erdo u 2002: Pulur (Erzurum).

¹⁹⁹ Ko ay-Vary 1964:7; Mellink 1964_a:1 55; Ko ay-Vary 1967:1-26; Sagona 1984:67-68, 249; Yakar 1985_a:302; Korfmann et al. 1994:91,531; Sagona 2000:332; Harmankaya-Erdo u 2002: Güzelova.

²⁰⁰ Ko ay-Vary 1967: lev.1; Sagona 1984:248-249,344; Korfmann et al. 1994:193; Sagona et al. 1995:193-218; Sagona et al. 1996:27-52; Sagona et al. 1997_a:140-141; Sagona et al. 1997_b:186-191; Sagona et al. 1998_b:33-38; Sagona et al. 1998_a:249, ek.1; Sagona-Sagona 2000:143-144; Sagona 2000:329-330, 333-335; Sagona-Sagona 2001_b:1 30; Harmankaya-Erdo u 2002: Sos Höyük.

²⁰¹ leride Karaz Kültürü olarak tanımlayaca ımız bu kültürün Önasya da görüldü ü dönem, Radyo-karbon ve Tipoloji tarihlemelerine göre, M.Ö. 3250-1750'lere yerle tirilir.

biliyoruz. Djaparidze ve Chubinishvili “Kura-Aras Kültürü”²⁰² terimini kullanırlarken, Piotrovskii ve Krupnov ise, “Trans-Kafkasya’nın Eneolitik Kültürü”²⁰³ olarak adlandırmayı önerirler. Her iki görüşünde yıkılmadan önceki Sovyet topraklarındaki buluntu toplulukları ile yakın ilgisi olabilir. Ancak, bu isimler, bu kültürün yayılım alanı içerisindeki bütün merkezlerin durumunu ve relatif kronolojisini ifade etmekten uzaktırlar.

Bu kültür keramiği için kullanılan bir başka terim “Trans-Kafkasya Bakır Çamaşı”²⁰⁴ veya “Doğu Anadolu’nun Bakır Çamaşı Keramiği”²⁰⁵ şeklindedir.

Urmiye Gölünün doğusunda yer alan Yanık Tepenin mimari buluntular vermesini de dikkate alan Dyson, “Yanık Kültürü”²⁰⁶ gibi de iki bir teklifle karşımıza çıkar. Pek taraftar bulmayan bu teklifin yanında, “Doğu Anadolu’nun Erken Bronz Çamaşı”²⁰⁷ ve “Eski Trans-Kafkasya Kültürü”²⁰⁸ tanımları, bilim adamlarınca daha yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Ancak yukarıda kullanılan terminolojilerin incelediğimiz kültürü tüm nitelikleriyle ve doğru bir şekilde ifade ettiğini söylemek mümkün değildir. İleri etraflıca tetkik edebileceğimiz “Köken-Etnik Köken Problemi” konusunda da belirteceğimiz gibi, Erzurum ve çevresi bu kültürün ana vatanı olabilecek özellikler taşımaktadır.

Çevrede en erken kazıların yapıldığı Karaz Höyük²⁰⁹, daha sonraki kazı ve araştırmalar için önemli merkez durumundadır. Bu bakımdan, gerek Erzurum çevresinde ve gerekse Doğu Anadolu Bölgesi’nin diğer kesimlerinde, Karaz’la çağdaş veya onun geç evreleriyle paralel yerleşim merkezlerinde buluntu toplulukları için, “Karaz Keramiği-Karaz Türü Keramik” yâda “Karaz Kültürü”

²⁰² Djaparidze 1964, 4-9.;

²⁰³ Piotrovskii 1962, 7.; Krupnov 1964, 31-42.; ayr.kr. ., Lang 1970, 70.

²⁰⁴ Amiran 1952-96 vdd., Yazar, kültürün başlangıcını, Doğu Anadolu’nun Son Kalkolitik Çağına başladığını ifade eder.; Bittel 1945, 94-104.; Lloyd 1956, 49, 66. Lloyd, daha sonra yayınlanan bir başka eserinde, “Doğu Anadolu’nun Koyu Renkli Keramiği” ve “Erken Tunç Çağı Kültürü”, tabirlerine yer verir., bk., Lloyd 1967, 41 vd.

²⁰⁵ Lang 1970, 70.; Burney-Lang 1971, 45.

²⁰⁶ Dyson 1968, 14-16.

²⁰⁷ Burney 1958, 165 vdd.; Mellaart 1958, 9-10.

²⁰⁸ Burney-Lang 1971, 43 vdd.; Burney 1977, 118 vd.; Lang 1970, 71.; kr. ., Koşay 1974, 44’te: “... temel bilgiyi Burney 1971, 43’te bu homojen kültüre (Early Trans-Caucasian and East Anatolian Culture): Eski Trans-Kafkasya ve Doğu Anadolu tabirini doğru olarak kullanırsa da, sonradan bu terimin uzun olduğunu söyleyerek yalnız “Early Trans-Caucasian Culture-Eski Trans-Kafkasya Kültürü ile yetinir. Bu kısaltma pek çok yanlış anlayışa sebep olacak niteliktedir...”, şeklindeki eleştirisiyle, konunun ciddiyetine bir kez daha dikkat çeker.

²⁰⁹ Karaz’daki çalımlar, 22-29 Temmuz 1942 Sondajı ile başlandı, Kazı 17 Temmuz-8 Ekim 1944 tarihleri arasında tamamlanmıştır, bk., Koşay-Turfan 1959, 349-413.

tabirleri kullanıla gelmi tir²¹⁰. Biz de mevcut verilere dayanarak çalı mamızın takip eden bölümünde, Son Kalkolitik ve İlk Tunç Ça ı boyunca filizlenip geli en bu kültüre, Karaz Kültürü, onunla ilgili kerami e ise Karaz Kerami i ismini vermeyi uygun buluyoruz.

Karaz Kültürünün -terminoloji gibi- kökeni problemi de öteden beri bilim adamlarını me gul etmi tir. Bu iki kavramın, birbirini tamamlayan unsurlar oldu u üphesizdir. Bu bakımdan, “Köken-Etnik Köken” konusunu incelerken, söz konusu kültürün terminolojisi hakkındaki görü leri, tekrar de erlendirmek ve böylece daha sa lıklı bir neticeye varma imkânını bulmu olaca ız.

İlk Tunç Ça ı III boyunca Suriye ve Filistin’deki bazı höyüklerde; tabii bir olu um geçirmemesine ve mevcut kültür gelene ine dayanmamasına ra men, geli mi bir ekilde kar ıla ılan Karaz Kültürüne ait en eski buluntu topluluklarının Do u Anadolu ve Trans-Kafkasya’da tespit edilmesi, orijin bölgesinin ara tırılmasını zorunlu kılmı tı²¹¹. Karaz’daki ilk çalı maları takip eden yıllarda, Bayburt, Erzincan ve Kars civarında yer alan birçok prehistorik höyükte, form ve teknik açıdan ancak Karaz Kerami i ile mukayese edilebilen keramik parçaları toplanmı tı²¹². Aynı dönemde, Filistin ve Suriye’nin Tarih Öncesi ça larıyla ilgili bir eser yayınlanan Bittel, Hama’nın statigrafisi hakkında bilgi verirken, “...Bu tabakanın daha sonraki yı ntılarında ise, Filistin’de görüle gelip de, Khirbet Kerak tipi diye adlandırdı ımız cinsten bol çanak çömle e rastlanır. Onlar burada da hiç yoktan apansızın çıkagelmi lerdir ve yerli bir geli imin malı olmadıkları besbellidir...”²¹³ ekindeki ifadesiyle çalı ma alanındaki farklı bir keramik türüne dikkat çeker.

Bittel, Beyt- an, Eriha, Gezer, Ras amra, Biblos ve Tel Cudeyde’de dahi gördü ünü belirtti i bu yeni unsur için, “...Bu tip keramik, el yapımı olu u, koyu kırmızı veya siyah cilalı bir astarla kaplı bulunu u, gerek ekil, gerek tezyinatça, arada çok yakın bir ba lantının varlı mını akla getirmemeyi mü kül kılacak derecede, Orta ve Do u Anadolu Bakır Ça ı keramik tipine benzeyi i ile vasıflanır...”²¹⁴ diyerek, Karaz Kerami inin kökeni hakkındaki tekliflerden birini ortaya koyar. Ön Asya’nın, M.Ö. III. ve II. bin kronolojisiyle ilgili ara tırmasında

²¹⁰ Ayrıntılı bibliyografya için bk., Arsebük 1974, 11 vdd.; Burney-Lang 1971, 43 vdd.

²¹¹ Amiran 1952, 89 vdd.; ayr.bk., Burney-Lang 1971, 14 vdd.; Lamb 1954, 24 vdd.

²¹² Kökten 1945, 482 vd.; Kökten 1947, 465, 466-467.

²¹³ Bittel 1945, 104.

²¹⁴ Bittel 1945, 94.

Schaffer, Suriye-Filistin’de İlk Tunç Ça ı III boyunca görülen bu kerami in, bir halk hareketi sonunda bölgeye yayıldı nı belirtmektedir²¹⁵. Ona göre bu yeni tip, Do u ve Orta Anadolu kerami i ile benzerlik gösterir²¹⁶.

Zamanla Karaz Kültürünün yayılım alanındaki merkezlerde yapılan kazılara ba lı olarak farklı görü lerle kar ıla ırız. Örne in, Hood, orijin bölgesi olarak Kafkasların güneyini, Kura-Aras havzasını kabul eder²¹⁷.

Childe, anavatanın Gürcistan’da aranmasına i aret ederken²¹⁸ Hanfmann, bu kültürün Filistin’e gelmesini Asyanik göçlere-istilalara ba lamaktadır²¹⁹. Daha çok kerami in ekli ve yapısıyla ilgilenen Orthmann²²⁰ ve Braidwood’lar, bu homojen kültürün çıkı nı, Kuzey Suriye, Amuk (H)’a kadar yayılı nı az yada çok sayıdaki sava lar sonunda meydana gelen göçlerle izah eder. Ancak, Orthmann Kuzey Suriye ve Amuk (H) buluntularının, Do u Anadolu Prehistorik kerami iyle ilgili oldu unu belirtirken²²¹, Braidwodd’lar, kerami in kökenini Güney Kafkaslar, Kura-Aras ovalarında ararlar²²².

Mellaart, İlk Tunç Ça ı boyunca görülen bu kültürün, en azından büyük bir Do u Anadolu Ailesinin üyelerinden biri oldu unu²²³, Malatya-Arslantepe, Erzurum ovasında Karaz ve Pulur da dahil olmak üzere 500 millik co rafi alana yayıldı nı, ancak kökeninin tartı ma konusu oldu unu ifade eder. Mellink de bu kültür ve kerami in Do u Anadolu kökenli oldu unu²²⁴, zamanla Elazı ovasını istila ederek Fırat nehrini takiple Amuk (H)’a gelen topluluklarca güneye do ru ta ındı nı öne sürer²²⁵.

²¹⁵ Schaffer, 1948, 34, dipnot 1, 544.

²¹⁶ Schaffer 1948, 544-545.

²¹⁷ Hood 1951, 117 vd.,140.

²¹⁸ Childe 1952, 219.

²¹⁹ Hanfmann 1951, 360.

²²⁰ Orthmann 1963, 83 vd.; Braidwood 1960, 518., dipnot 120.

²²¹ Orthmann 1963, 84.

²²² Yazarlar, Karaz Kültürünün terminolojisi ve kökeni hakkında hüküm vermekten sürekli olarak kaçınıp, Karaz Kerami ini, “Red-Black Burnished Ware” eklindeki tanımlamaya itina gösterirler. Ancak eserlerinde bir kez, Hood ve Wolley’i referans göstererek söz konusu kültürün kökeniyle ilgili görü lerini belirtirler., bk., Braidwood 1960, 518, dipnot 120.

²²³ Mellart 1958, 9 vd.; Bölgede yapılan, yeni ara tırmalarda bulunmaktadır. Bunlardan biri benimde üyesi bulundu um, Do u Anadolu Yüzey Ara tırmaları Projesidir. Bu çalı malarla yeni verilere ula ılmaktadır. Bk., Ceylan 1999, 181vdd.; Ceylan 2000, 29 vd.; Ceylan 2001, 71 vdd.; Ceylan 2002.

²²⁴ Mellink 1961, 197.; kr ., Amiran 1952, 96 vd.; Amiran, Karaz Kerami ini, Do u Anadolu’nun “Son Kalkolitik (M.Ö. 3000 civarı) ve Bakır Ça ma” yerle tirmektedir.

²²⁵ Mellink 1971, 171.; kr ., Hood 1951, 117.; Bittel 1945, 94 vd.

Karaz Kültürünün kökeni konusunda Türk bilim adamlarının tespitleri, Erzurum çevresini hedef göstermekte²²⁶ ve u ana kadar sundu umuz mevcut önerilere de belli bir yön vermektedir. Bu kültürün “Anavatanı” olarak, Amuk Ovası, Suriye-Filistin ve Kuzeybatı ran’ı kabul etmenin imkânsız oldu u belirtilmektedir²²⁷. Kültürle ilgili ilk yerle melerin Do u Anadolu ve Kura-Aras Nehirleri arasındaki topraklarda, yani Güney Kafkasya’da meydana geldi i konusunda bilim adamları arasında önemli bir ihtilaf bulunmamaktadır.

Sovyet tarihçilerinin, köken konusunda ısrarla üzerinde durdukları Kura-Aras havzasındaki en eski yerle melerin Neolitik Ça a tarihlenen buluntular vermemesi bu bölgenin Anavatan olamayaca nı ortaya koymu tur. Geride tek alternatif olarak Do u Anadolu bölgesi kalmaktadır. Biz, bu bölge içerisinde yer alan Elazı -Malatya civarının, Batı ve Güney Anadolu’dan gelen etkilere açık oldu undan orijinal bir kültüre sahip olamayaca ı görü ündeyiz.

Karaz Kültürünün en eski buluntu topluluklarına sahip, co rafi yapısı icabı ça da ı kültüre kapalı merkezi bir bölge halinde olan Erzurum ve çevresindeki ovalar, söz konusu kültürün anavatanını te kil etmi olmalıdır.

Karaz Kültürünün etnik kökeni hakkındaki ara tırmalar, artık kesinlik kazanmı durumdadır. Mevcut arkeolojik ve tarihi verilerin hemen hiçbiri, bu kültürün Hurrilerle olan ili kisini ihtimal dı ı bırakmamaktadır²²⁸.

Bilindi i gibi Hurriler, M.Ö. III. binlerde Do u Anadolu’nun büyük bir bölümüne hâkim ve tek unsur olarak²²⁹ tarım ve hayvancılıkla hayatlarını sürdürüyorlardı. İlk Tunç Ça ı II sonlarına do ru, muhtemelen hayat tarzlarının gere i (konar-göçerlik) ve Do u Anadolu’daki otlakların mevcut hayvan potansiyelini besleyememesi sonucu Fırat kıyısını takip ederek Amik Ovası üzerinden Kuzey Suriye ve Filistin’e kadar yayılmı lardır²³⁰.

²²⁶ Ko ay1943, 167 vd.; Ko ay 1959, 359 vd.; Ko ay 1967, 15.; Ko ay-Vary 1964, 25 vd.; Ko ay 1974, 43-44.; Kökten 1945, 482.; Kökten 1947, 465 vd.; Esin 1969, 25.; Arsebük 1979, 82.

²²⁷ Toplu bilgi için bk., Burney-Lang 1971, 53 vd.; Erzen 1979, 14-15.

²²⁸ Ayrıntılı bilgi için bk., Burney-Lang 1971, 45 vd., 49 vdd.; Erzen 1979, 15-16.

²²⁹ İlk Hurri vatani, Mezopotamya kaynaklarında Hurri ülkesiyle ilgili kayıtlar ve Hurrilerin Subarlar yada Subartu ülkesiyle uzak-yakın ili kileri hakkında bk., Goetze 1936, 38 vd., 117 vdd.; Gelb 1944, 5 vdd., 88 vdd.; Goetze 1946, 165-168.; Speiser 1948, 1-13.; Tosun 1956, 3 vd., 37 vdd.; Goetze 1957, 62.

²³⁰ Hurri göçlerinin, Karaz Kültürünü Amuk, Kuzey Suriye ve Filistin’e kadar ula tırdı ı hakkında bk., Hanfmann 1951, 360.; Hood 1951, 117 vdd.; Amiran 1952, 96 vdd.; Mellaart 1958, 9 vd.; Amiran 1965, 166.; Burney-Lang 1971, 45; Göç yolu için kr ., Mellaart 1971, 401.; Mellink 1961, 171.; Orthmann 1963, 83-84.; Hurrilerin ilk yurtları ve Karaz Kültürüyle ili kileri için ayrıca bk., Ko ay 1959, 354.; Ko ay 1974, 57.

Büyük gruplar halinde gerçekleşen bu göçlerin belirli aralıklarla tekrarlandığı ve son göçlerin (M.Ö. 2000 sonrası), Anadolu-Mezopotamya arasındaki Asur ticaret faaliyetini kesintiye uğrattığı -kesin olmasa bile- kuvvetli bir olasılıktır²³¹.

---

²³¹ Assur koloni çağı ve merkezi Anadolu'da kurulan Karum'lar hakkında toplu bilgi için bk., Baydur 1970, 37 vdd.

3.URARTU DEVLET

3.1.Kurulu

Feodal beyliklerin olu turdu u bir federatif devlet olan Hurri-Mitanni, siyasi te ekkülünün merkezi otoritenin zayıflamasıyla tekrar bir takım beyliklere bölünmü tür. Orta Asur devletinin yükseli i ile bu durumdan faydalanan Asur krall ı, Hurri prensliklerini kendi hâkimiyetlerine geçirmeye çalı ırken bu küçük devletlerde varlıklarını korumak gayesiyle aralarında birle erek bu büyük ve kudretli dü mana kar ı ortak bir savunmada bulunmak zorunda kalmı lardır. Böylece Asur belgelerinin bildirdi i üzere M.Ö. 13.yüzyılda Van Gölü çevresinde Batı ran'a kadar olan bölgelerde bulunan Nairi ve Uruatri ülkeleri ile Asur arasında mücadeleler ba lamı tır.

Urartu tarihi hakkında en eski bilgi Asur kaynaklarına dayanmaktadır. Asur kralı Salmanasar I (M.Ö. 1274-1245) krall ının ilk yıllarındaki olaylarla ilgili olarak 1274 yılında Urartu, eski Asurca ekli ile Uruatri'ye kar ı bir sefer yaptı nı 8 memleketi zapt ederek 51 ehri tahrip etti ini kitabesinde belirtmektedir.

Urartu ve feodal beyliklerinin veya kabilelerinin siyasi birli inin gerçekleş erek bir devlet haline gelmesi ancak M.Ö. 9.yüzyılın ortalarında olmu tur. Asur kralı Salmanasar II (M.Ö. 858-824) birkaç defa Fırat'tan Dicle kaynaklarına kadar uzanan Urartu ülkesini idare eden kral Aramu'ya kar ı sava mak zorunda kalmı tır. Bu da lık ve güç artlara sahip ülkeyi devamlı olarak hakimiyet altında tutmak Asurlular için imkansızdı. Kısa bir müddet sonra Lutipri o lu Kral Sarduri I (M.Ö. 840-830) gerçek manada Urartu devletini kurdu u gibi ba kent Tu pa'nın yani bugünkü Van kalesinin de kurucusu olmu tur.²³²

3.2.Geli me

Urartu Devletinin bilinen ilk kralı Aramu'dur. Ondan sonra (12 yıl) tahta kalan bir sülaleden gelen I.Sarduri (M:Ö.840-830) çıktı. I. Sarduri'nin o lu puini (M.Ö.830-820) Menua (M.Ö.810-785/780) I.Argi ti (M.Ö. 785/780-760) ve II. Sarduri (MÖ. 760-730) dönemlerinde Urartu devletinin gücü zirveye ula tı.

²³² Erzen, 1984, 24-27.

Ülkenin en geni sınırları kuzeyde Ermenistan ve Güney Gürcistan'a, Kuzey Batıda Erzincan'a Güneydoğuda Urmiye gölünün güney kıyılarına, batıda Fırat nehri ve Toros silsilelerine, doğuda da Hazar Denizi yakınlarına de in uzanıyordu. Hatta Argi ti 780'lerde Malatya'ya kar ı yaptı ı bir seferde Tuatte o ullanının ülkesi yani Tobal'dan söz eder ki bu ifade Urartu etkisinin Fırat'ın batısına de in yayıldı mın kanıtıdır. Ele geçirilen ülkelerde askeri ve ekonomik amaçlı pek çok kent kurulmu tur. Menua merkezi bölgede Kevenli, Yukarı Anzaf, Körzüt ve Aludri'yi (Patnos), batıdan ebeteria (Palu) doğudan Urmiye gölünün güneyinde in asına babasıyla ortakla a giri tikleri Koltpah ve Me ta ile kuzeyde I dır ovası içinde kendi adını verdi i Menua-hinili'yi (Karakoyunlu) kurdu.

I. Argi ti Aras ırma mın kuzeyinde Erabuni (Arin Berd) ve kendi adını verdi i Argi ti-hiniliye (Armavi Blur) II. Sarduri ise Van Bölgesinde kendi adıyla anılan Sarduri-hinili (Çavuştepe) ile batıda Fırat kıyısındaki Tumeiki (Habibi a ı) ve doğuda da ran Azerbaycan'ın da ve Tebriz'in kuzeyindeki Libliuniyi (Segindel) ülkelerine yeni birer merkez olarak kazandırmı lardı. Urartu'nun etki alanı Torosları a ıp Suriye'ye doğu genişlemeye ba lamı tı.²³³

Tu pa (Van Kalesi)de Argi ti I. Mezar anıtının cephesinde anal mahiyetteki kaya kitabesindeki kralın ayrıca babasının genişleme siyasetini A rı Ovasının kolonize edilmesiyle geli tirerek Aras nehrinin kuzeyinde be inci yılda Erebuni (Arin-Bert) ve 11. yılında Argi ti-Hinili (Armavir) gibi büyük çaptaki şehirleri kurdu u anla ılmaktadır. Bu suretle Urartu merkezi hükümeti bu ülkenin iktisadi bakımdan sömürülmesini planladı ı gibi, ilerde Trans-Kafkasya'da yapaca ı fetihler için sa lam askeri üsler temin etmi oluyordu. Argi ti, batıda Fırat'ı geçerek Malatya kralı Hilaruvanda'ya kar ı bir sefer yapmı tır.

Kuzey Suriye'de Asurlularla Urartular arasında çatı malar olmu tur. Urartular, Asurların sava ve egemenlik metotlarını biliyorlardı. Özellikle Urartular, Asurların mecburi göç ettirme politikasını uygulamı lardır.

---

²³³ Sevin, 1999, 162-163.

3.3. Gerileme ve Çökü

II. Rusa'nın ölümü üzerine Urartu tahtına o lu III. Sarduri (M.Ö. 645-635)de babasının politikasını takip ederek, Assurbanipal'e elçiler göndermi (M.Ö. 640'dan hemen sonra) yardım ricasında bulunmu ve hatta kendili inden gönüllü olarak Asur yüksek hakimiyetini tanınmasını istemi lerdir.

II. Rusa'nın ölümünden sonra, Urartu Krallı nın Ön Asya tarihindeki önemi, büyük ölçüde kaybolmu tur. Assur Devleti de M.Ö. 650'lerden itibaren eski gücünü kaybetmi ve gittikçe gücü artan Med tehlikesi kar ısında zor bir durumda kalmı tır.

Medlerle, skitler arasında bir ittifak yapılmı ve bu durum Ninova kentinin alınmasında büyük bir rol oynamı tır. Asur Kralı Assurabalid, Ninova'nın dü mesinden hemen sonra Harran'a çekilmi ve M.Ö. 609'a kadar burada bulunmu M.Ö. 605'de Karkemi 'in dü mesiyle Assur mparatorlu u tamamen yıkılmı tır.

Bu durum Ön Asya'daki dengeyi ortadan kaldırıyor ve ba ta skitler ve Babil'liler tarih sahnesine de yeni birer politik güç olarak rol oynamaya ba ladılar.

Babil keramikleri skitlerin M.Ö, 609'da Urartu bölgesine dayandıklarını ve hemen sonra Yukarı Dicle havzasındaki Urartu ülkesini egemenlikleri altına aldıklarını yazmaktadır. Bunun en belirgin kanıtı Çavuş tepe kazıları sırasında ele geçirilen bazı Arkeolojik belgelerde Urartu krallı ı ve Çavuş tepe kalesinin skitler tarafından yıkıldı ını do rulamaktadır.

skitler Urartuları yıktıktan sonra bu bölgeye yerle meyip, güneye Suriye ve Mısır'a do ru inmi lerdir. M.Ö. 6.yüzyılın ba ında Urartu ülkesi Medlerle Lidyalılar arasında mücadele konusu olmu ve sonuçta Kızılırmak'a kadar olan Do u Anadolu toprakları Medler'in egemenli i altında kalmı tır²³⁴

Urartu Kral Listesi:

Aramu (.Ö. 850-840)

I. Sarduri (.Ö. 840-830)

puini (.Ö. 830-810)

II. Argi ti (.Ö. 714-685)

II. Rusa (.Ö. 685-645)

III. Sarduri (.Ö. 645-635)

²³⁴ Erzen, 1984, 31-41

Menua (.Ö. 810-786)	(IV. Sarduri) Erimena (.Ö.635-625)
I. Argi ti (.Ö. 786-764)	III. Rusa (.Ö. 625-609)
II. Sarduri (.Ö. 764-735)	IV. Rusa (.Ö. ? – 585) ²³⁵
I. Rusa (.Ö. 735-714)	

3.4. Ba lıca Urartu Merkezleri

Çalı ma alanımızı olu turan bölgeyi büyük ölçüde etkileyen Urartu Devletinin ba ta ba kent Van-Tu pa olmak üzere etrafındaki bazı önemli Urartu merkezleri vardır. Bunlardan ba lıcaları; Toprakkale, Çavuş tepe, Ayanis, Giyimli, Yukarı Anzaf, A a ı Anzaf, Yoncatepe, Ernis-Evditepe, Altın tepe ve daha birçok yerle me ile kar ıla maktayız.

3.5. Urartu Kültür ve Medeniyeti

3.5.1. Urartu Mimarisi

Son on be -yirmi yıl içinde Do u Anadolu'dan ngiliz, Kuzey-batı ran'da Alman Arkeoloji Enstitülerine ve Sovyetler Birli inde de Sovyet bilim adamlarının yaptıkları yüzey ara tırmaları ile çok kısa bir zamanda birçok yeni Urartu yerle me merkezini saptamı lardır.

Buna paralel olarak Türk bilim adamları da yirmi yıl içinde Do u Anadolu ve özellikle Urartu ile ilgilenmeye ba lamı lar, bölgede yaptıkları çalı malarla Urartu Tarih ve kültürüne önemli katkılarda bulunmu lardır. Bu ara tırmalara kar ı, bugüne de in Urartu kaleleri ve yerle me alanları arasındaki ili kiler konusu yeterince ara tırılmı de ildir.

te bu bölümde Urartu mimarisi üzerine yapılan ara tırmaların içeri i hakkında bilgi sunmaya ve Asker-i Sivil mimarisini açıklamaya çalı aca ım.

a-) Askeri Mimari: Urartu mimarisi büyük oranda krallı ın ana yerle im alanları ve egemenlik altına alındı ı topraklardan in a edilmi çe itli büyüklükteki ve plandaki kalelerden ibarettir. Urartu egemenlik sahası içinde in a edilen kaleler temelde askeri bir üs, halkın gerekti inde sı ınaca ı bir yer, Urartulu asker ve

²³⁵ Belli, 1982, I, 207

yöneticilerin ya da bir mekânlar topluluğu olmasına karşın bazı farklı i lev ve bu i leve ba lı olarak geli en bir plana sahiptirler.

levleri dikkate alınarak genel bir sınıflandırma yapılması durumunda Urartu kaleleri birkaç grupta toplanabilir. Törensel idari merkez olarak kullanılan kaleler, genellikle verimli bir tarımsal ovanın bir kenarında ve da ların bu ovaya uzanan burunları üzerinde in a edilmi lerdir.

Bu kaleler yer aldıkları bölgenin yönetilmesine hizmet ettikleri gibi bölgede var olan çe itli zenginliklerin toplanması ve ba kente gönderilmesi içinde kullanılmı lardır. Bu tür yerle me yerlerinin etrafı çok güçlü sur duvarları ile çevrilmi oldu u gibi içlerinde yönetim binaları, dini yapılar ve yöneticilerin oturdukları saraylarda vardır.

Törensel idare merkez olarak kullanılan birçok kalenin eteklerinde veya yakın çevreninde kale içerisinde oturmayan halkın ya adıkları “dı kentler”de vardır. Bu tür kalelere en güzel örnekler kral Menua dönemine (M.Ö. 9.y. yılsonu) tarihlenen Yukarı Anzaf kalesi, II. Sardurinin (8.y.yıllar tanı). Van’ın Gürpınar Ovasında in a ettirdi i Çavuş tepe kalesi, Batı ran’dan II. Rusa’nın (M.Ö.7.yy. ortası) eseri olan Basten kalesi ve yine aynı kral tarafından yaptırılan Gökçeğül yakınındaki Karmir Blur ve Van Gölünün do u kıyısındaki Ayanis kaleleridir. Törensel idari merkez olan kalelerin birço unun içinde Urartu Kral ve krallara ait yazıtların bulunmu oldu u dikkat çekicidir.

Yine Urartu mimarisinin askeri amaçlı olarak, geleneklerine ba lı ekilde bir da burnu üzerine kurulmu olan ve etrafı güçlü sur duvarları ile çevrili olan kaleler Urartu krallı nın kurulu yıllarından özellikle kuzey ve batıya yapılan seferler sırasında önemli görevler üstlenmi lerdir.

Önceleri birçok beyli in egemen oldu u Do u Anadolu, IX. yy.’ın ortalarından Urartu Krallı nın ortaya çıkı ı ile merkeziyetçi bir sistemle yönetilmeye ba landı. Ülke eyaletlere bölünmü tü ve ba kentten atanan valilerce yönetiliyordu. Her eyalet birbirinden do al engebelerle ayrılmı iskân alanlarını kapsıyordu. Yani eyaletlerin sınırları, do a tarafından belirlenmi ti. Assur mektuplarında Kimmer istilasına karşı koymaya çalı an II. Urartu valisinden söz edilir.²³⁶

---

²³⁶ Sevin, 1999, 166-168.

Ya adıkları ülkenin kayalık yapısı ve sert iklim koşullarına ayak uydurmayı başaran Urartuların en büyük çalımları bayındırlık alanında olmuştur. Çünkü büyük kaleler ve kentlerle buralarda yapılacak tarımcı bir toplumcu yapısı olmaksızın bölgede egemenlik kurmak oldukça zordu. Onlardan günümüze kalmış çok sayıda kale-kent, su bendi ve kanalı, karayolu ve kaya anıtları bu bayındırla mananın en canlı tanıklarındır.²³⁷

Kaleler çeşitli amaçlara yöneliktir. Bunların en önemlileri idari merkez durumda olanlardır. Bu türe giren kalelerde daima bir yönetici sarayı ile bir yada birkaç tapınak bulunuyordu. Kimi kaleler ise yalnızca askeri amaçlı idi. Nispeten küçük boyutlu olan bu türdeki tesisler bir surla çevrili olmakla birlikte içinde önemli bir yapıya mayaya gidilmiş de idi. Bunlar zor durumlarda savunma amacıyla kurulmuş olmalıydı. Ayrıca daha çok çiftçilikle uğraşan köylülerin oturduğu savunmasız yerleşme yerleri de bulunmaktaydı. Bunlar ekilebilir arazi yüzeyinden hafifçe yükselen höyükler üzerindedirler ve sursuzdurlar.²³⁸

Urartu devletinin en uzak sınır noktalarına değin dağılmış idari merkez niteliğindeki kalelerin en görkemlisi kuşkusuz ki başkentleri Tuşpa'dır. Havzanın en büyük ve bereketli düzlüğü olan Van Ovasındaki kent doğu batı doğrultusunda 1200 metre kadar uzanan yaklaşık 100 metre genişliğinde 80 m kadar yüksekliğinde bir kayalık ile çevresinde kurulmuştur. Bu elverişli alan M.Ö. III. bin yıldan beri yerleşim görmektedir. Asurluların Tuşpa'dedikleri başkent stadelinde saraylar tapınaklar ve kral mezarları gibi görkemli anıtlar yer almaktadır. Çevresi güçlü ve yüksek surlarla kuşatılmıştır. Tapınaklar stadelin en yüksek noktasındaki iç kalede kuruludur. Bu kesim hâlâ ayakta duran ayrı bir savunma sistemiyle korumaya alınmıştır. İç kalede günümüze ulaşan Urartu dönemi kalıntısı ise oldukça az sayıdadır.²³⁹

Urartu mimarlığının özünü Doğu Anadolu yüksek yaylasını sert iklim koşullarını jeolojik durum, deprem afeti, yapı ve malzemesi ve Asur tehlikesinde bulabiliriz. Çünkü mimarlık eserlerinin inşaatı sırasında bu büyük faktörlerin mimarları daima etkisi altında bırakılmış oldu mu muhakkaktır.²⁴⁰

Urartu mimarlığının diğer bir özelliği de katı mimari saplantılarında hemen bütünüyle arınmış ve devamlı bir arayış içinde bulunmuş olmasıdır. Nitekim bu

²³⁷ Sevin, 1999, 167

²³⁸ Sevin, 1999, 168

²³⁹ Sevin, 1999, 168

²⁴⁰ Erzen, 1978, 12-13.

devamlı arayışın tabii bir sonucu olarak Urartu mimarları çada larını çok gerilerde bırakan ba arılı mimari uygulama ürünleri meydana getirmişlerdir. Gerçek Urartu sanat ve kültürünü yansıtan belgelerin en önemlileri de yalnızca mimarlık eserleridir.²⁴¹

Urartu askeri mimarisinin temel yapı malzemesi ta tır. Bazalt, kalker, andezitten oluşan bu grup Urartu tarihi boyunca hiçbir standartla ma göstermeden kullanımını sürdürmü tür. Urartu mimarları daha çok yerinde buldukları malzemeyi kullanmayı tercih etmişlerdir. Bunun yanında bazı örnekler ta ların daha uzak ta ocaklarından ta ındı nı gösterse de bu istisna örnekler estetik kaygılarla yapılmış görülmektedir. Örne in Ayanis kalesinde duvarların büyük bir kısmı yerli kalkerden örölmü ken giri bölümünün oldu u do u suru düzgün kesilmiş andezittendir. Ta boyutları bakımından Çavuştepe Yukarı Kaledeki kalker ta lar 60-70 cm iken Körsüt Kalesindeki bazalt ta boyutları 1.5 m'nin üzerindedir.

Urartu duvarları üzerine bu güne kadar yapılmış sınıflamalar; kiklopien, klasik ve uçkale teknikleri olarak adlandırılmakta ve bunlar sırasıyla 9,8 ve 7.y.y'ların özellikleri olarak yorumlanmaktaydı. Kalelerdeki ta biçimleri üzerinde yaptığımız incelemeler sonucu bu sınıflamanın Urartu'nun 300 yıllık egemenliği boyunca kullandığı ta biçimleme tekniklerini açıklamakta yeterli olmamıştır. Duvarlarda 1. kiklopik 2. polipozal 3. trapezoidal 4. düzgün dörtgen biçimlerinde ta lar kullanılmıştır.

Kiklopik, genellikle ta ların büyüklüklerini ifade etmek için kullanılmaktadır. Buradan vurgulanmak istenen, bu teknikteki ta ların i lenmemi veya çok az i lenmiş olarak duvar yapısından kullanılmasıdır.

Bu teknik Urartu Mimarlığında 9.yy.dan başlayarak 7.y.yılda duvarların aynı teknikte yapıldığı görülmektedir. Poligonale teknik hem ta ın ekonomik olarak değerlendirilmesi hem de duvarın bir bütünü için kullanılması gibi görünüyor. Trapezoidal teknikte daha çok estetik kaygılarda ve ta ın ekonomik i lenmesi amacıyla geliştirilmiş tekniktir. Bu teknik poligonaldan düz dörtgene geçi gibi algılanabilir. Düz dörtgen biçimindeki ta lar, Çavuştepe, Ayanis, Kef kalesi örneklerinde olduğu gibi 8. ve 7. yy. kalelerde karşımıza çıkmaktadır.²⁴²

²⁴¹ Erzen, 1978, 12.

²⁴² Tarhan- Sevin 1976 : 273

Urartu surlarını dört ana gruba ayırabiliriz. Bunlardan birincisi, düz duvarlar veya dış yüzeyde çok az çıkıntısı olanlardır. Aşağı Anzaf, Zivistan, Kef kalesinin bir bölümü, ikincisi; dış yüzündeki iki kule arasında birden çok bastiyen bulunan duvarlar. Üçüncü teknik; iç ve dış yüzeyde bazen karışık, bazen belirli aralıklarla birbirini izleyen çıkıntıların bulunduğu duvarlar. Dördüncü ise; çıkıntıların yalnızca dış yüzünde belirli ovalıklar bulunduğu örneklerdir. Tabii ki bu tekniklerin kronolojik gelişimi de ne yazık ki örneklerle desteklenememektedir. Örneğin Anzavurtepe'de 9.yy.a ilkin üçüncü tip sur biçimi varken 8-7 yy.lara tarihlenen Yerehram'da ikinci ve üçüncü tip yan yana inşa edilmiştir. Daha çok 9.yy'a tarihlenen düz duvar sistemi 7.yy'da Kef kalesinde duvarlarda kullanılmıştır. 7.yy'a özgü gibi gösterilen 4.tip ise Konaklı'da 9. yüzyılda karımıza çıkabilmektedir. Dolayısıyla bütün bu tekniklerin bir kronolojik gelişim izlemeden Urartu tarihi boyunca ve ihtiyaç oldukça uygulama alanı bulduğunu anlamaktadır.

Topoğrafik ve coğrafik konumları göz önüne alınarak yapılan sınıflamada kaleler 1.Yönetim merkezleri, 2.Savunma kaleleri, 3.Sınıma kaleleri, 4.Garnizonlar olmak üzere dört bölüme ayrılmıştır. Bunlardan yönetim merkezleri standart bir plana sahip değildir. Van, Toprakkale, Çavuştepe, Bastam, Karmir Blur, Arinberd, Kalatgah, Altıntepe gibi. Savunma kaleleri kendi aralarında dörde ayrılırlar: Yolla ilgili olanlar (bunların içinde konaklama merkezleri de var), barajlarla ilgili tesisler (Allahverdi kanalı, Malazgirt, Körzüt gibi), gözetleme ve haberleşme tesisleri (Urartu kalelerinden birbirini görmeyenler arasındaki tepelere yapılıyordu. Kalatgah, Keçikıran, Kıraltı, Hantepe gibi). Sınıma kaleleri bir sivil yerleşim merkezinin yakınında bulunan ve bir tehlike anında halkın sınımlanabileceği şekilde yapılmışlardır. (Yukarı Anzaf, Zivistan, Kef kalesi gibi). Garnizonlar yalnızca askeri amaçlara hizmet etmektedirler. Bazen tek bazen çift sıra surlarla çevrilmişlerdir.

b-) Sivil Mimari: Körzüt Kalesinde ve Norgüh Kalesindeki Stadel ve Aşağı şehir yapı mimarilerinin özellikleri bize Urartu mimari yapısı hakkında kısmen de olsa genel bir örnek teşkil etmektedir.²⁴³

²⁴³ Tarhan, Sevin, 1976, 286

Eski Nörgüh ve Körzüt ile birlikte, yeni saptadı ımız A açıklık, Çövelek, Giyimli (Hırkanis) yerle me alanlarında halk tabakasına mensup ki ilere ait evleri, genel nitelikleri öyledir: Temeller basit moloz ta lardan yapılmı , dö emede Karmir-Bulur, Giyimli ve Bostam'dan ö rendi imiz üzere sıkı tırlımı kil kullanılmı tır. Temel duvarlarının üzerinde yükselen üst duvarlar yine çamurla takviye edilmi basit ocak ta lardan yapılmı tır. Say ve üzeri çamurla örtülmü dam örtüsü geneldir. Bu evler birbirine biti ik bir düzende yapılmı olup kente ait bir bütün meydana getirirler ve hemen hemen her zaman avluya benzer açık bir alana açılırlar. Ço unlukla iki odalı olan bu evlerin iç düzeninde ocaklar, tandırlar, depolama çukuru ve çöp çukurlarıyla küçük ev sunakları önemli ö eler olu tururlar. Urartu halkının kentle me çabasının yo un oldu u alanlarda Çavu tepeden de anla ılaca ı üzere-kerpiç tu lalardan yapılmı evlerde ya amı lardır.²⁴⁴

Urartu sivil yerle melerinin bir bölümü, biçim kaygısından oldukça uzak, organik bir geli me ve yayılma göstermektedirler. Bunda fiziksel çevre ve topo rafik yapının rolü büyüktür. Ancak tüm Urartu yerle meleri düzensiz ve biçimsel kaygıdan uzak de ildir. Örne in Transkafkasya'da Karmir-Blur kuzeybatı ran'da Dutschgagi ve son olarak Van'ın kuzeyindeki Zernaki tepe düzgün planları, dik kesi en cadde ve sokaklarıyla dikkati çekerler.²⁴⁵

Böylece Urartu sivil mimarisi üzerine u önemli sonuca varabiliriz:

Urartu'dan, sivil halkın yerleri ya düzensiz yada devlet otoritenin baskısıyla düzenli planlara sahiptir. Izgara planlı yada düzenli plan gösteren yerle imleri, Urartu krallarının uygulama oldu u yerle me politikalarıyla ili kiye rahatlıkla sokulabilir.

Menua, Argi ti ve II. Rusa'nın çe itli kom u yörelerden getirdi i halk kitlelerini Urartu toprakları üzerinde yerle me e zorlandı nı, yazıtlardan ö renmekteyiz. Nitekim Karmir-Bulur kalesi ve eteklerindeki sivil yerle me de bu politikanın bir ürünü olarak ortaya çıkmı olabilir. Yani diyebiliriz ki düzenli plan gösteren ehirlere, devlet tarafından, yeni göçmenler için hazırlanmı olup yerli halk kitleleri ise düzensiz planlı kentlerde oturmaktaydılar ve göçmenlere kıyasla belirli bir özgürlü e sahiptiler. Böylece Urartu uygarlı nda köklü bir ehircilik anlayı ıyla kar ıla maktayız.

²⁴⁴ Tarhan- Sevin 1976: 295

²⁴⁵ Tarhan- Sevin 1976 : 296

Bu durum Urartu devlet düzeni hakkında çok önemli bir açıklama getirmektedir.²⁴⁶

öyle ki; tarihsel kaynaklar Uruatri ve Nairi beylikleri devresi ve Urartu krallığının ilk yıllarında Doğu Anadolu'da Konfederasyonel bir devlet düzeninin var olduğunu iddia etmektedirler. Ancak, özellikle M.Ö.7.y.yılda Urartu devletinde merkeziyetçi devlet düzeni açısından önemli ilerlemelerin kaydedildiği anlaşılmaktadır. Gerek Uzak bölgelere de in yayılmış düzenli kent planları ve gerekse devlet otoritesinin uzak coğrafi bölgeleri de kapsamı içine alması bunu göstermektedir.²⁴⁷

3.5.2.Urartu Ulaşımı

Güçlü bir merkezi devletin varlığı düzenli bir ulaşım ağı ile yakından ilgilidir. Sözgelimi Anadolu'yu 200 yıldan fazla bir süre (M.Ö. 547/46-334/33) egemenlik altında tutmuş bulunan Akhaemenid Sülalesi bunu birazdan Sardes ile Susa arasında uzandı ve bildirilen Kral Yolu'na borçludur. Aynı şekilde Küçük Asya'ya yüzyıllarca egemen olmuş Roma imparatorluğu da güçlü bir karayolu ağı olarak, bu ülkenin en ıssız köşelerine de in ulaşmasını bilmiştir. Nitekim son zamanlarda Anadolu'da sürdürülen sistemli yüzey araştırmalarıyla Roma çağına gelmiş karayolu sistemleri daha iyi bir biçimde ortaya konulmaya başlamıştır.

Ancak Anadolu'nun Roma öncesi yolları nasıldı? Anadolu insanı, Roma öncesinde gelişmiş bir karayolu düzeninin varlığından hiç haberdar değil miydi? Bu gibi sorulara günümüze de in doğru yanıtlar verilebilmesi de ildir.²⁴⁸

Türkiye'nin en büyük gölünü oluşturan Van Gölü kıyılarındaki ilk liman kalıntıları gibi Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki ilk düzenli yollar da M.Ö. 9-6.yy'lar arasında Urartu Krallığı tarafından gerçekleştirilmiştir. Devlet tarafından yaptırılan yollar yalnızca Doğu Anadolu'nun değil aynı zamanda Anadolu ve Eski Önsya Dünyasının da en eski ve düzenli yollarını oluşturuyordu.

Urartu Krallığının Doğu Anadolu Bölgesinin sert iklim koşullarına ve engebeli arazi yapısına uyum sağlayacak 250 yıl boyunca başarılı bir şekilde egemenliğini sürdürmesinde yaptırılmış olduğu yolların çok büyük bir etkisi

²⁴⁶Tarhan- Sevin 1976 : 297

²⁴⁷ Tarhan- Sevin 1976 : 297

²⁴⁸ Sevin 1989, 46-53.

olu turur. Do u Anadolu'nun ekonomik ve sosyal etkilerine birinci derecede etki eden yollar, bölgenin ekonomik ve kültürel yönden geli mesinde de çok önemli bir rol oynamı tır. Urartu Krallı ında ula ım sisteminin merkezini, içinde Tu pa (bugünkü Van Kalesi) ve Rusahinili (bugünkü Toprakkale) gibi iki görkemli ba kentin bulundu u Van Ovası olu turmaktaydı. Yani Urartu Krallı ının egemenli i altına bulunan Transkafkasya, Kuzeybatı ran ve Do u Anadolu bölgesine açılan bütün yollar zorunlu olarak Van ovasına açılmaktaydı.²⁴⁹

Urartu Devletinin sınırları, Kabaca do uda Hazar Denizi yakınlarından batıda Fırat ırma ına kadar, Kuzeyde Sevan Gölü'nden, Güneydo uda Do u Toroslar'a de in bir alana yayılmaktaydı. Önceleri Van Gölü çevresindeki küçük bir yöreye hükmeden Urartu Krallı ının geni leme politikası, esas olarak .Ö. 800 yıllarında puini o lu Menua'nın (.Ö. 810-785/80) tahta çıkı ıyla ba ladı. Tahta geçi inden kısa bir süre sonra o zamanki adı Alzi olan Elazı yöresine sefer düzenleyen Menua batı sınırlarındaki bu bölgeyi devletinin sınırlarına katarak bir eyalet haline getirdi ve Fırat Irma ı'nın sa kıyısı üzerindeki Malatya Krallı ı'nı düzenli vergiye ba ladı. Menuanın ba lattı ı bu geni leme politikası o lu I.Argi ti (.Ö. 785/80-760) ve torunu II. Sarduri (.Ö. 760-730) dönemlerinde giderek geli ti ve Fırat Irma ı'nın sol kıyısı üzerindeki Urartu egemenli i bir takım tesislerin kurulmasıyla güçlendirildi. Örne in 8.yy ortalarında II. Sarduri Dönemine gelindi inde Elazı bölgesinde Palu (antik ebeteria?) ve eski adı bilinmeyen Harput gibi iki büyük yönetim merkezinin yanında, Keban'dan Kömürhan'a de in uzanan 60-70 km lik bir kıyı eridi üzerinde, sınır güvenli ini korumak üzere üç karakol kurulmu tu. Maltepe Harabesi, Kale ve Habibu a ı / zoli adını ta ıyan bu kalelerden sonuncusu, güney eteklerindeki kayalı a oyulmu II. Sarduri'nin yazıtı nedeniyle çok ünlüdür.

Alzi'deki Urartu etkinli i .Ö. 7. Yy'ın ilk dördlü ü içinde, II. Rusa Döneminde devam etti i ve krallı ın yıkılı ma de in sürdü ü anla ılmaktadır. Yukarıda adlarını saydı ımız karakollar dı ında, Ba ın, Malazgirt, Kaleköy, Perisu, Pertek, Genefik ve Haro lu gibi askeri tesisler Urartuların bu bölgeye verdikleri öneme tanıklık etmektedir.

²⁴⁹ Belli,2000, 409-410.

Van bölgesi ve öteki yerlerden çok iyi tanınan güçlü Urartu kalelerinde, boyut ve tekdüze tasar gibi farklı özellikleriyle ayrılan, konaklama, istasyon niteli indeki bu ula ım tesisleri Bingöl'ün Solhan ilçesinden ba layarak büyük bir Urartu yönetim merkezi görünümünde olan Harput'a de in yol boyunca sıralanmaktadır. Bunlardan özellikle Bingöl'ün 26 km do usundaki Zülüntepe Palu'nun 30 km kadar güneydo usundaki Bahçecik ve son olarak daha batıda bugün Keban Baraj Gölü'nün suları altında kalmı olan, Altınova içindeki Noruntepe konaklama istasyonları günümüze oldukça iyi durumda kalabilmelerdir.²⁵⁰

Yapılan yollar sayesinde, piyade, atlı ve arabalılarından oluşan Urartu Ordusu baka bölgelere askeri seferler düzenleyip ele geçirilen ganimetleri baka kente getirebilmekteydi. Urartu kralları tarafından planlanarak yaptırıldı ı anlaşılan yollar üzerine, çivi yazılı stel ve in a yazıtları dikilmekteydi. Yapılan yollarda can ve mal güvenli ini sa lamak için de belirli aralıklarla ve stratejik yerlere karakol niteli inde küçük kaleler ve konaklama merkezleri in a edilmekteydi. Küçük konaklama merkezleri Ortaça da yapılan büyük ve gelişmiş kervansarayların ilk örne ini oluşturmaktaydı. Merkezî bir yönetim ile yönetilen Urartu Devleti'nde kralların, vali ve yöneticilerin önde gelen imar faaliyetlerinin baka nda, yolların yapılması, bakım ve onarımı i lerinin düzenlenmesi ile yapılan ticarete can ve mal güvenli inin sa lanması gelmektedir.

Arazinin en elverişli yerlerinden geçirilen Urartu yollarının genişliği 4.5-6 m arasında de imekteydi. Urartu yolları genellikle çay ve derelerin arazide açtığı vadiler boyunca geliştirilmiştir. Pers ve Roma yollarının aksine, Urartu yollarının tabanı ta dö eli de ildir. Yolun geçirilmek zorunda olduğu kayalık kesimlerde ise, kayalıklara oyularak açılan dar ve alçak tüneller, günümüzde modern araçların yardımıyla açılan büyük kaya tünellerinin ilk örne ini yansıtması açısından çok büyük önem ta ımaktadır. Urartu kaya tünellerinin en güzel örne ini ordu yolu üzerindeki "Sakaltutan Tüneli" ile Bitlis'in 10 km güneyindeki Semiramis Tüneli oluşturmaktadır. Sakaltutan kaya tüneli bozulmadan günümüze de in özgün biçimini korumasına karşın, Semiramis Tüneli büyük otobüslerin geçmesine elverişli olmadığı için, üst kısmı dinamitlerle tahrip edilmiştir.

²⁵⁰ Sevin, 1989, 49-50.

Do u Anadolu Bölgesi'nde günümüzde kullanılan kara yollarının %60'ının ilk güzergâhı Urartu Krallı tarafından gerçekleştirilmiştir. İndiki bilgilerimize göre ilk Urartu yolları Kral Puini (M.Ö.830-810) döneminde yapılmıştır. Kral Puini o lu Menua ile birlikte ortay yönetimleri sırasında (M.Ö. 820-810) yaptıkları en önemli yol yaklaşık 300 km uzunlu undaki Ordu yoludur.

Urartu krallı arasında ben çok yol yaptıran Menua (M.Ö. 810-786) gelmektedir. Bu kral döneminde devletin genişleme siyasetine uygun olarak bilinçli yollar yapılmıştır. Kral Menua yaptırdı ı yollar sayesinde hem çe itli bölgeleri topraklarına katmış , hem de yolun önemli yerlerine çivi yazılı siller dikirmiştir. Örne in Tu pa'dan (Van) ba layarak Erci -Patnos-Tahir-Gedi i-Horasan-Hasankale-Erzurum-Erzincan Yolu bu kralı zamanında yapılmıştır.

Kuzeyde Tu pa-Anzaf Kaleleri-Körzüt-Muradiye-Çaldıran-Do ubayazıt-I dır-Gökçe Gölüne de in uzanan yolda, Urartu ekonomisi için önemliydi. Büyükba ve küçükba hayvan yönünden zengin olan bu bölgeye Urartu Kralları tarafından yapılan askeri seferler sonucunda sayıları on binleri ifade edilen hayvanlar ganimet olarak ele geçirilerek krallı ın merkezi bölgesine getirilmiştir. Tu pa'dan ba layan ve A a ı ve Yukarı Anzaf Kalelerinin önünden geçerek Erçek-Özalp-Saray-Kontur Vadisi boyunca üzerinden Kuzeybatı ran içlerine açılan yol Urartu Krallı ının do usuna açılan en önemli ticaret yoluydu.

Ordu Krallı ının merkezi bölgesinden çe itli yönlerle giden yollara bakacak alırsak bu güzergâhların genellikle, Ordu yolu, ticaret yolu, Maden Yolu ve Yayla yolu olarak kullandıkları anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak Do u Anadolu'daki Urartu yolları derin vadi ve yüksek da sıralarıyla birbirinden ayrılan bölgelerdeki yerel kültürleri, karı ıp kayna masını sa lamı , haberle meyi kolayla tırmı ve ticareti yaygınla tırarak, halkın ekonomik gonenç düzeyini artırmı ştır.²⁵¹

3.5.3.Urartu Yazısı

Van Bölgesinde bilinen Körzüt, Kö k, Karahan, Muradiye, Da önu, Kevenli, Hazine, Piri Kapısı, Yukarı ve A a ı Anzaf gibi Van çevresindeki yerlerde ortaya çıkarılan yaklaşık on be Urartu yazıtı ile ve Van Bölgesi dı nda kalan Kars Hanak yazıtı, A rı Pirabat yazıtları ile giderek Urartu yazısı

²⁵¹ Belli 2000, 410.

hakkındaki bilgiler geni lemektedir. Urartu yazıtlarının sayısının kısa sürede artması ile Urartu dilinin hem gramatiksel özellikleri ve kelime haznesi açısından yeni kazanımlar sağlanmıştır, hem de Urartu tarihinin karanlık bazı kesimlerine de ışık tutmuştur.²⁵² Örnek olarak son bulunan Pirabat Yazıtı; Aralık ilinin Eleşkirt ilçesine bağlı Pirabat köyünde Nezih Bağcı tarafından, ikincil malzeme olarak ev ve bahçe duvarlarında kullanılmış bir tüm yazıt ve iki yazıt parçası saptanmıştır. Bunlardan tüm olan yazıtın, biçim bakımından bir yapıda orthostat olarak kullanıldığı anlaşılmakta ve yazıtta bunlar ifade edilmektedir.

1. Tanrı Haldi'nin kudreti ile Ispuiniolu Menua
2. Bu sarayı (=kaleyi) hükümlerini için inşa etti (Ben) Ispuiniolu Menua,
5. Kudretli kral, büyük kral, Biuri ülkesi kralı,
7. Tuspakentinin efendisi (yim)

3.5.4. Anıtsal Kaya Kapıları

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki toplulukların tanrı, tanrıça ve gizemli dinsel inançları konusundaki ilk bilgilerimizi, M.Ö. 9-6 yılları arasında bölgede egemenliğini sürdüren Urartu Krallığına ait anıtsal kaya kapıları üzerine yazdırılan çivi yazıtlarından öğrenmekteyiz. Kayalıkların ön yüzünün oyularak dikdörtgen biçiminde çevrelendirilerek cam gibi düzeltilmesiyle oluşturulan kayaların, anıtsal bir görünüme sahiptir. Bu tür kapı biçimli kayaların benzerlerine Anadolu ve Eski Ön Asya Dünyasındaki uygarlıklarda rastlanılmamaktadır. Bu yüzden, anıtsal kayaların yapma geleneğinin imdilik Urartulara özgü olduğu anlaşılmaktadır.²⁵³

Oldukça özgün bir biçime sahip olan kayaların günümüzde de halk tarafından "Ta kapı", "Kör kapı", "Yalancı kapı" "Çoban kapısı" veya "Hazine kapısı" adı verilmekteydi. Bilindiği gibi Tanrı Haldi, Urartu Krallığının Ulusal Tanrısıydı. Örneğin Anıtsal Kayaların en önemlisi olan ve Urartu dini konusunda en ayrıntılı bilgileri veren Meher Kapısı yapıtı şu şekilde başlanmaktadır. "Sarduriolu Ispuini ve Ispuiniolu Menua Tanrı Haldi için bu kapıyı yaptırıldılar."

²⁵² Dinçol-B. Dinçol 2000, 369-370

²⁵³ Belli, 2000, 386-387

Bugüne kadar yapılan ara tırmalar sonucunda üç adet çivi yazılı kaya kapıları tesbit edilmiştir. Üçü de Urartu Krallığının merkezini oluşturan Van Bölgesinde bulunmaktadır. Çivi yazılı Kaya Kapılarının en eski örneğini Hazine Piri Kapısı oluşturmaktadır.²⁵⁴ Başlıca Anıtsal kapılar; Hazine Piri Kapısı, Yeşilçam Kapısı ve Meher Kapısıdır.

3.5.5.Urartu Anıtsal Kaya İyitleri

M.Ö. 9-6. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu, Kafkas ötesi ve Kuzeybatı Anadolu Bölgelerinde egemenliğini sürdüren Urartu Krallığının gerek merkezi bölgesini oluşturan Van Gölü çevresinde, gerekse taraflı eyaletlerinde kurulan kalelerin çevresinde, kayalıklara oyulmuş çok sayıda iyit bulunmaktadır. Anıtsal bir görünüme sahip olan ilginç boyalı iyitlerinin benzerlerine, Anadolu ve Eski Önasya uygarlıklarında rastlanılmamaktadır. Bu yüzden Urartu uygarlığını Anadolu, Kafkasya, Anadolu, Kuzey Suriye, Mezopotamya ve Mısır uygarlıklarından ayıran karakteristik özelliklerinden birini de kayalıklara oyularak büyük bir özenle yapılan anıtsal kaya iyitleri oluşturmaktadır. Doğu Anadolu da bu konuda uzun yıllar yapılan ara tırmalar neticesinde 17 ayrı kale, sulama kanalı ve mezar yakınında anıtsal kaya iyitin varlığını saptanmıştır.²⁵⁵

Urartu kaya iyitlerinin doğu sınırını Kuzeybatı Anadolu'da Kuh-e Zambil ve Bastam, batı sınırını Elazığ'ın doğusundaki Harput ve Palu kaleleri, kuzeybatı sınırını Pekiç Kalesi, kuzey sınırını Horum ve güney sınırında Edremit ve Çavuş tepe kalesi oluşturmaktadır. Sınırlarımızın dışında yapılan yüzey ara tırması sırasında, Urartu krallığına ait çok sayıda kale, yerleşim merkezi, sulama kanalı ve kaya mezarı bulunmasına karşın, kaya iyiti saptanamamıştır.

Doğu Anadolu bölgesinde saptanan kaya iyiti örneklerine göre, en eski kaya iyiti Kral Menua (M.Ö.810-786) döneminde, en geç kaya iyitinin de M.Ö.7.yüzyılın son çeyreğine de inmektedir. Bugüne de in Urartu Krallığının Kuruş Sarduri ve Puşni dönemine ait herhangi bir kaya iyitinin varlığına rastlanılmamıştır. İyitlerin tarihlenmesinde yakınında bulunan kale, sulama kanalı ve kaya mezar odalarının çok büyük katkısı olmuştur.

Bu tarihlendirmeye göre Edremit, Harput, Yukarı Anzaf, Ali çeyrek Mağara Tepe, Mazgirt, Palu ve Paniz Kalelerindeki kaya iyitleri Kral Menua döneminde

²⁵⁴ Belli, 2000,386-387.

²⁵⁵ Belli, 2000, 403-404..

yapılmıştır. İlgincidir ki en kaya i areti. Bu kral zamanına aittir. Zaten Urartu devlet dininin kralları da Kral Menua ve babası puinin son dönemlerinde düzenlenmiştir. Van Kalesi ve Çavuş tepesi kalesinde bulunan Kaya i aretlerinin Kral II. Sarduri (M.Ö.764-735) döneminde yapıldığı anlaşılmaktadır. Deliçay, Bahçecik ve Pekerç Kalesinde bulunan kaya i aretlerinden Kral II. Argişti (M.Ö.714-685) döneminde yapıldığı sanılmaktadır. Ayrıca Hüseyin ve Ardıç Kalesindeki kaya i aretlerinin de M.Ö.7.yılıda yapılmış oldukları sanılmaktadır.²⁵⁶

Kayaların, kaya kabartmaları, kült merkezlerindeki kaya i aretleri ve yolların geçirildiği büyük veya tünelleri ile sarp kayalıklar üzerine kurulan kalelerin uç kısımlarını doğal kaynaklardan savunma kolaylığı açısından ayırmak amacıyla açılan derin, uzun ve geniş kaya hendekleri, Urartuların kaya yontma işlemine nedenli ilgi duyduklarını açık bir şekilde kanıtlamaktadır.

Eskiçağdaki Doğu Anadolu'da olduğu gibi, Urartularda da yaygın olan inançlara göre ölümsüz olan taş, demir, gümüş, altın, bakır, çelik, kurşun, malzeme, yenilemeyen durak ya da amın simgesi olmuştur. Kayalıklar ile kayaların yada taş blokları üzerine yapılan tanrı ve kral kabartmaları o dönemdeki inançlara göre, varlığın sonsuza dek sürecek, inancın kesinlik kazanmasını sağlayan gizemli düşüncelerin bir ürünü olmalıdır.²⁵⁷

Bilinen bazı kaya i aret merkezleri; Atabindi Kaya i aretleri, Çavuş tepesi Kalesi Kaya i aretleri, Çelebibası Kaya i aretleri, Deliçay Liman Kalesi Kaya i aretleri, Edremit Kaya i aretleri, Harput Kalesi Kaya i aretleri, Maraş Tepesi Kaya i aretleri, Pekerç Kalesi Kaya i aretleri, Van Kalesi Kaya i aretleri, Yukarı Anzaf Kalesi Kaya i aretleridir.

3.5.6. Urartu Sulama Sistemi

Urartu Kralları tarafından Doğu Anadolu Bölgesinde yaptırılan önemli imar faaliyetleri, Eskiçağda bu bölgeye altın çağını yaşatmıştır. Bunların başında baraj, gölet ve sulama kanalları gelmektedir. Sulama tesislerinin varlığını saptamak amacıyla yüzey araştırması, Oktay Belli başkanlığında 1987 yılından beri kesintisiz devam etmektedir.

Bölgedeki bol miktardaki; baraj, gölet ve sulama kanalları, Urartu Krallığının çekirdeğini oluşturan Doğu Anadolu'yu bir barajlar bölgesi duruma

²⁵⁶ Belli 2000: 404.

²⁵⁷ Belli 1989, 66-67.

getirmi tir ve yakla ık 2700-2800 yıldan beri kesintisiz olarak çalı an çok sayıdaki, baraj, gölet ve sulama kanalının benzerine imdiye kadar ne Anadolu ne de Dünyanın öteki ölkelerinde rastlanılmaktadır. Bu yüzden Urartu Krallı nı Anadolu ve Eski Önasya Dünyasının en büyük Hidrolik Uygarlı ı olarak adlandırmak yerinde olacaktır..

Bölgedeki ilk sulama tesislerinin Urartu Krallı ı döneminde olması, Do u Anadolu Bölgesi için bir dönüm noktası olmu tur. Bu zamana de in Do u Anadolu Bölgesindeki toplulukların Ekonomik ya amında hayvan besicili i ön planda iken bundan sonra artık tarım ön plana geçmi tir. Yani sulamaya dayanan modern tarımın temelleri, ilk kez Urartu Krallı ı tarafından atılmı tır. Do u Anadolu Bölgesinde yaptırılan çok sayıdaki baraj, gölet ve sulama kanalları da, yapılan modern tarımın canlı kanıtı olu turmaktadır.²⁵⁸

Do u Anadolu Bölgesi en iddetli deprem ku a nda yer almaktadır. Bu bölgede Urartu, Ermeni, Helenistik, Roma, Bizans, Selçuklu Beylikleri ve Osmanlı Devleti dönemine ait anıtsal mimari yapıların yüzlerce yıldan beri meydana gelen çok sayıdaki depremde büyük ölçüde etkilendikleri görölmektedir.

Do u An. Bölgesindeki Roma ve Bizans dönemlerinde yaptırılan su ile ilgili tesisler geçirmi oldu u iddetli depremin etkisinden dolayı sanki kartondan yapılmı bir duvar gibi paramparça olmu lardır. Buna kar ın Urartu Krallı na ait, baraj, gölet ve sulama kanallarının di er uygarlıkların mimari yapılarında kıyasla depremden daha az etkilendikleri görölmektedir. Hatta 2700-2800 yıldan beri çalı an Urartu sulama yapıları sanki günümüzde yapılmı sergisini veren aheserlerdir. Bu durumda Urartu su mühendislerinin ne kadar bilinçli çalı tıklarının en açık kanıtıdır.

Aslında Urartu Krallı nın ula mı oldu u teknolojik ilerlemenin temelinde, özellikle madencilik endüstrisinde göstermi oldu u ola anüstü ilerlemenin çok büyük bir etkisi olmu tur. Çünkü M.Ö. I. bin yılın ilk yarısında Urartu Krallı ı, hem Anadolu, hem de Eski Önasya Dünyasının en büyük madenci toplumu ydu. Demirden yapılan çalı ma aletleri, baraj, gölet ve sulama kanallarının duvarlarında kullanılan milyonlarca metreküp ta ın çıkarılmasında, kolay ve çabuk i lenmesinde çok büyük bir rol oynamı tır.²⁵⁹

²⁵⁸ Belli, 2000,394.

²⁵⁹ Belli 1985: 395.

Urartu Krallarının Do u, Anadolu Bölgesinde yaptırdıkları çok sayıdaki baraj, gölet ve sulama kanalları, Eskiça da, Hitit ve Assur Krallıklarının baraj ve sulama karalı yapma gelene ini Pers, Helenistik, Bizans, Ortaça ve Osmanlı Devleti dönemine ta ımı tır. Yeni Anadolu'ya sulamaya dayalı modern tarım kültürünün yaygınla masında ve baraj yapma gelene inin geli mesinde, Urartu Uygurlı ı çok önemli bir köprü görevini üstlenmi tir. Günümüzde Do u Anadolu Bölgesinde Fırat ve Dicle ırmakları üzerinde yaptırılan modern barajların ilk örneklerini 2700 yıl önce Urartu Kralları tarafından küçük çay ve dereler üzerine kurulan barajlar olu turmaktadır.²⁶⁰

Do u Anadolu'nun en zengin su kaynaklarından birini de, Van Ovasının do usunu yarım ay ekinde çevreleyen 3200 m yüksekli indeki Erek Da ı olu turmaktadır. Urartu Krallı ı döneminde Erek da ı ve eteklerindeki su kaynakları üzerinde toplam 14 adet gölet ve baraj yapılmı tır. Yapılan barajların en eskisini, Urartu Krallı ının kurulmasından önceki döneme ait Bakraçlı ve Harabe Barajları olu turmaktadır. Bakraçlı Baraj tahrip edilmesine kar ın, Harabe Barajının 1.5-2 m yükseklikteki duvarları yıkılmadan günümüze de in özgün biçimini korumu tur. 1 km güneyinde bulunan Yoncatepe kalesi ve nekropolleriyile birlikte Erken Demir Ça ına tarihlenen Harabe Barajı, Urartu barajlarının ilk proto tipini yansıttı ı için çok büyük önem ta ımaktadır. Zivistan Köyü yakınlarındaki Azap göleti Kral puini (M.Ö.830-810) döneminde kurulmu tur ve Urartu göletlerinin bilinçli ilk örne ini te kil etmektedir. Kevenli ve Yukarı Ömer Gölü, A a ı Ömer Gölü, Kilise Gölü ve Kadim Barajları, Urartu Kralı Menua (M.Ö.810-786) döneminde yaptırılmı tır. Rusa (Ke i ölü) ve Köeba ı Barajları ile Yakup, Kurban ve Sıhke Göletleride Kral II. Rusa (M.Ö.685-645) döneminde yapılmı tır. Hatta yapılan baraj ve göletler Van Ovasının güney bölümünün su gereksinimini kar ılayamadı ı için Gürpınar Ovasından, Van Ovası'nın güneyindeki topraklarda bulunan meyve ve sebze bahçelerinin su gereksinimini kar ılayabilmek için 51 km uzunlu unda olan Menua (Semiramis/ amram) Kanalı yapılmı tır.²⁶¹

---

²⁶⁰ Belli 1985: 395-396

²⁶¹ Belli 1985: 396.

4. ARA TIRILAN MERKEZLER

4.1- De irmen

enkaya'nın yaklaşık ku uçuşu 5.82 m güneydo usunda olup,²⁶² Çatalkom mevkiinde yer alır. Deniz seviyesinden 2287 m yüksekliktedir. Do udan, de irmene do ru da dan gelen bir yol vardır. Su kayna ının yetersiz olmasından dolayı, de irmen i levini sonradan yitirmi tir. De irmenin çevresinde yerle me yoktur ve kullanıma elveri li de ildir. Bölgede yaz aylarının çok sıcak geçmesi ve yaz aylarının kurak olmasından dolayı de irmen yapılmı tir. De irmen günümüzde i levini kaybetmi tir. Geç Döneme tarihlendirilmektedir.

4.2- Murathan

Murathan, adından da anla ılaca ı üzere bir handır. De irmenin 800 m kuzeyinde, enkaya'nın ku uçuşu 5 km güneydo usundadır. Da yolu ile dere yata ndan Kars'a ba lı Selim İçesine giden yol üzerinde bulunmaktadır. Erken dönemde kullanılmı oldu u anla ılmaktadır. Kuzeyinden ve güneydo usundan gelen derelerin bulu ma noktasına yapılmı tir. Kare planlı olup da yollarını kontrol amaçlı yapılmı tir. Bu yüzden stratejik olarak önemli bir konumda bulunmaktadır. Keramik verileri Geç Dönem'e aittir. Han duvarları çok fazla tahrip olmu tur. Buna ra men birkaç sıra ta sırası görülebilmektedir.

4.3- Ma ara Yerle mesi (Kızıltı Ma ara Yerle mesi)

enkaya'nın 4.70 m. güneydo usunda Murathan'ın 500 m batısında yer alır. 2118 m yüksekliktedir²⁶³. Do al bir ma aradır. Ma aranın önü ta larla örülerek bir yerle me alanı olu turulmu tur. 4.30 m derinlikte olup, duvar kalınlı ı 2.25 cm dir. Ta ların büyüklü ü 0.90–1 m arasındadır. Ma aranın hemen üst kısmında ana kayaya i lenmi tir. Yarı i lenmi kiklopik tarzdadır. Ta ların arası küçük ta larla doldurulmu tur. Bu duvar ma aranın güney kısmını örter. Duvar, enkaya'dan Selim'e giden yol güzergâhını kontrol eder. Yani stratejik olarak önemli bir konumda bulunur. Püskürük ta lar kullanılmı tir. 18 m uzunlu unda, bir kaya sı na ı ekinde ve 6 m derinli indedir. Ma ara yerle mesinin batı tarafında do al bir ma ara vardır. Ancak oraya zaman ve

²⁶² 38279237E-4489604N

²⁶³ 38278892E- 4490550N

imkân yetersizli i nedeniyle gidilememi tir. Geç Dönemde kullanıldı ı anla ılan ma aranın Erken Dönemlerde de kullanılmı olmas ı muhtemeldir. Ancak bu dönemlere ait herhangi bir bulguya rastlanılamamı tır.

4.4- enkaya Gözetleme Kulesi

enkaya'ya 4 km uzaklıktadır. Kaleden çok bir gözetleme kulesine benzemektedir. Benzerleri Ardahan bölgesinde tespit edilmi tir.²⁶⁴ Hacim olarak küçük olmasına ra men çok sa lam yapılmı tır. Duvar 5.50 m yüksekliktedir. Duvar kalınlı ı 2 m dir. Duvardaki ta lar 70–100 cm arasındadır. Ta lar kabaca düzeltilmi tir. Orta kısımları küçük ta larla doldurulmu tur. Konum olarak iki derenin tam ortasında yer alır. Do usundan ve güneyinden iki dere çıkar. enkaya'dan gelip Selim'e giden yolu kontrol etmek amacıyla yapıldı ı dü ünülmektedir. Denizden yüksekli i 1990 m.dir Güneydo usunda ikinci bir gözetleme kulesinin oldu u söylenmektedir.

4.5- enkaya Kalesi

II. Bin'e ait oldu u dü ünülen kale enkaya'nın do usunda bulunur. 2396 m yükseklikte yer almaktadır²⁶⁵. Kars li, Arpaçay İçesi, Polat Köyü'nde bulmu oldu umuz kale ile örtü ür.²⁶⁶ Kalenin giri i batı kesimdedir. Kuzey ve kuzeybatı tarafı 6–10 m arasında de i en blok kayalar üzerine oturtulmu tur. Giri yakla ık olarak 1.80 m.dir. Üst kısmında savunma duvarları yapılmı tır. Ancak kaçak kazılar sonucu tahrip olmu tur. Kapının alt tarafında bir seki yapılarak giri güçlendirilmi tir. Kale duvarları yakla ık olarak büyük sal ta lardan olu turulmu tur. Ortalama 1–1.20 m.dir. Sur duvarlarında büyük ta lar kullanılmı olup duvar aralarında da orta büyüklükte ta lar kullanılmı tır. Do u Anadolu'nun en yüksek kalelerinden biridir (2396 m). Duvar kalınlı ı yakla ık olarak 2 m. dir. Bu kale M.Ö. II. Bin yıl halkının hayvancılı a ne kadar önem verdi ini açıkça göstermektedir. Ta ların uzunlu u yakla ık olarak 1.40–1.50 m, yükseklikleri 50–80 cm dir. Ta ların dı yüzeyleri düzeltilmi tir ve kale harçsız bir duvar tekni inde örülmü tür. Kalenin do u tarafındaki duvarlar daha kalın bir ekilde yapılmı tır. Bunun sebebi ise kalenin do u tarafını savunmanın daha zor

²⁶⁴ Topalo lu, Y., 2006: 124

²⁶⁵ 38277863E-4494848N

²⁶⁶ Ceylan, 2005: 189-200

olmasından kaynaklanmaktadır. Sur duvarlarının yüksek oldu unu gösteren en büyük özellik ise sur duvarlarına bindirilen iç ta ların biraz kaydırılarak basamak olu turulmasıdır. Ayrıca bu kalenin do u tarafındaki duvarların yüksekli ini gösterir. Surun do u duvarlarına çıkı basamakları batı ve kuzey halinde iki sıra halinde yapılmı tır.

4.6- enkaya Yerle mesi

2045 m yükseklikte yer alan enkaya yerle mesinde duvar kalıntıları bulunmaktadır²⁶⁷. enkaya Kalesi'nin hemen güneyinden a a ı do ru inerken kar ımıza çıkmaktadır. Yaptı ımız incelemede çok az sayıda keramik buluntusu elde edilmi tir. Kı ın etkisinden ve rüzgârdan korunabilen bir konumda yapılmı tır. Kale ile aynı dönemde yerle ildi i görülmektedir.

4.7- enkaya Kalesi 2

enkaya'nın batısında Lohsor deresinin do usunda Timur kı la ve Teketa arasında yer almaktadır²⁶⁸. 1875m yükseklikte yer almaktadır. enkaya Kalesi 2, büyük sal ta lardan yapılmı bir kaledir. enkaya Kalesi bu kalenin güneydo usunda yer almaktadır. enkaya Kalesi 2, enkaya merkezinin 300 m kuzeyinde yer almaktadır. Kalenin güneyinde, Lıhsor Deresi üzerinde Gaziler Yolu bulunur. Ana kayanın üst kısmına, büyük blok ta lardan yapılan bir kısım vardır. Kalenin güney kısmına teraslama yapılmı tır. Kalenin duvar kalınlı ı 2.50–2.70 m arasındadır ve kale oval planlı bir yapıya sahiptir. Burada da çok sayıda kaçak kazılar yapılmı tır. Kalenin kuzey kesimindeki ta lar daha büyüktür ve 2 m uzunlu unda 1.10 m eninde büyük ta lar kullanılmı tır. Kalenin güney ete inde ikinci bir sur duvarı bulunur. Kale kapısının batı kısmında yer almasından dolayı kaleye yapılacak saldırılar kolayca önlenebilmektedir. Kalenin batı kesiminde de yüksek ta lardan olu an bir sur yapısının olu turulmu oldu u söylenebilir. Ayrıca kalenin batı kısmında kiklopik tarzda teras duvarlarının yapıldı ı görülmektedir. Kalenin güney sur duvarlarının ayakta kalan kısmının uzunlu u 3 m dir ve oldukça tahrip olmu tur. enkaya Kalesi gibi II. Bin yıla tarihlenmektedir.

²⁶⁷ 38276860E- 4493034N

²⁶⁸ 38274404E- 4494821N

4.8- Tüten Ocak Köyü

Erzurum ili, enkaya ilçesi, Tüten Ocak Köyü uzun bir derenin üzerine kurulmuştur. Köyde, doğal ve el yapılmış aralar vardır. Halk buraları hayvan barınakları, ot ve çeyitli mahsullerini koyabilecekleri bir depo olarak kullanmaktadır. Köyde bulunan dere verimli bir deredir. Erken dönem yerleşmelerinin var olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak burada Geç Dönem'e ait bir kilise vardır. Ayrıca birçok Maaşara yerleşmesi vardır. Bu Maaşara yerleşmeleri de Geç Dönem'e aittir. Kilise ile aynı döneme tarihlendirilmektedir.

4.9- Köroğlu Kalesi

enkaya'nın batısında Timur kılılanın kuşuçu 1.5 km kuzeyinde, Teketa'nın 1.7 km güneydoğusunda yer almaktadır. Kalenin kuzey ve kuzeybatısı sarp, uçurum ve sudur. Doğusundan modern karayolu geçmektedir. Günümüzde 1 m'lik bir kısmı ayakta kalan küçük taşlardan oluşan harçlı bir yapı vardır. Günümüzde tahrip olan kalenin bulunduğu tepelik alanda, kaçak kazılarla birlikte doğal bir kayma sonucu büyük bir tahribat vardır. Küçük bir gözetleme kulesi de vardır. Bu kule, yaklaşık 1449 m yükseklikte yer almaktadır. Köroğlu Kalesi sarp bir kale olmakla beraber kalenin Lıhsor deresine bakan kısmı uçurumdur. Yön olarak kale hakkında bir bilgimiz bulunmamaktadır. Kale ve Gözetleme Kulesi Geç Döneme aittir.

4.10- Kop Kaya Odaları

1. kaya odası, Erzurum ili, enkaya ilçesi, Kop Köyü'nde bulunmaktadır. Lıhsor deresi üzerinde bulunan bu kaya odalarının el yapımı olduğu düşünülmektedir. Bir sonraki yüzey ara tırmasında Kop Köyü daha ayrıntılı olarak incelenecektir.

2. kaya odası ise yine Kop Köyünde bulunmaktadır. Bu kaya odasının iki katlı olduğu görülmektedir. Bu kaya odasının üst kısmı yıkılmıştır. Ulaşımı mümkün olmayan kaya odalarına daha sonraki ara tırmalarda çeyitli teçhizatlarla ulaşmaya çalışılacaktır.

4.11- Zakim

Erzurum ili, enkaya ilçesi, Zakim (enpınar) Köyünde yer alan önemli bir Orta Demir Ça (Urartu) Kalesidir. Kale, stratejik açıdan önemli bir konumda bulunmaktadır. Çevresinde su kaynakları vardır. Kalede, yapılan kaçak kazılar sonucu birçok önemli eser bulunmuş olup, ne yazık ki bunların büyük çoğunluğu yurt dışına kaçırılmıştır. Kaçırılan bu eserler günümüzde yurtdışında çeşitli müzelerde sergilenmektedir. Bu eserler arasında; bulunan kemerler çok dikkat çekicidir. Zakim de bulunan bu kemerlerden bir tanesinin yüzeyi, çapraz bir biçimde a -örgüsü şeklindeki süsleme ile bölmelere ayrılmıştır. Bölmeler arasında birçok küçük benekten oluşan turulmuş gül şekilleri, zıplayan aslan, kanatlı atlar, boğa ve diz çökmüş okçuların şekilleri vardır. Burguların tepesinde aslan kafası ve hurma yaprağı süsü vardır. Kemerin uçları içinden dalların çıktığı ve uçlarında nara benzeyen meyvelerin bulunduğu baklava dilimi şeklindeki süslemeler mevcuttur. Neredeyse bu kemerin aynısı Ani-Pemza yakınlarındaki bir mezarda bulunmuştur. Yine süslemeler arasında kartal, aslanlar, kartal başlı boğalar, aslan gövdeli ejderha ve kadın kafalı kuşlar bulunmaktadır. Bu tip kemerin bir benzerine de Shirak'ta rastlanılmaktadır. Yine kaçak kazılar sonucu ortaya çıkarılan bir kemerin üzerinde sıçrayan, boynuzlu bir aslan sureti vardır. Bu aslanın arka bacakları dikey, ön ayakları ise yatay biçimdedir. Altında 5 çiçekli bir bitki üzerinde hilal vardır. Bu parça hemen milattan önce 7. yüzyıla ait olacağını gösterecek olan Ziviyeh de bulunan gümüş kabartmayı anımsatmaktadır.²⁶⁹

4.12- Bardız Kalesi

Erzurum enkaya ilçesinde Bardız bucağı yakınındaki sarp bir kayalık üzerinde bulunmaktadır. Bardız Çayı kalenin üç yanını dola maktadır. Kalenin sur duvarlarının büyük bir kısmı ayaktaadır. Kale Ortaçağ'da yeniden yapılmış oldu unlanılmaktadır. Bugünkü yapısı Ortaçağ'dan kalma olup, Yakınçağ'da da tamirat gördüğü anlanılmaktadır. Bununla beraber, burçlar ve burçlar arasındaki kesme taştan yapılmış sur duvarları görülmektedir. Moloz ve kesme taştan kullanıldığı sur ve burçlarda iki ayrı renkte taş alternatif olarak kullanılmıştır. Kale ve çevresinde yapılacak yeni ara tırmalar ve kazı çalışmaları kalenin ilkça ile ilgili bilgilerini

²⁶⁹ Van Loon, 1966: 124, 158-159

ortaya çıkaracaktır. Gerek co rafi konumu gerekse stratejik konumu, kalenin lkça 'da da kullanılmı oldu u gere ini ortaya koymaktadır.

4.12- Penek Kalesi ve Kilisesi

Erzurum ili, enkaya lçesine ba lı Penek köyünün batısında yer alır. Kale olarak ifade edilmesine ra men bir kilise yapısı oldu u anla ılmaktadır. Ortaça larda yapıldı ı anla ılan yapıların kilisenin, kale-kilise yapısı olarak yapıldı ı anla ılmaktadır. Oldukça tahrip edilmi olan yapı kaçak kazılarla a ır ı tahribata u ramı tır.

SONUÇ

Çalı ma sahamızı olu turan enkaya bölgesi, co rafi konum olarak Do u Karadeniz Bölgesi ile Erzurum-Kars bölgeleri arasında bi geçi konumu üzerinde bulunmaktadır. Co rafi özellik bakımından hem Do u Karadeniz hem de Do u Anadolu iklim özelliklerini yansıtmaktadır. Bölgenin da lık olmasına ba lı olarak nüfusta düzensiz bir ekilde da ılımı tır.

Bölgede tarım, hayvancılık ve madencilik yapılmaktadır. Ancak co rafi artların getirmi oldu u zorluk ve dı arıya olan göç sebebiyle tarım ve havyacılıkta büyük bir gerileme meydana gelmi tir. Buna ba lı olarak bölgede yapılan tarım ve hayvancılık üretimi ancak bölgenin ihtiyacını kar ılayabilmektedir.

Bölgede yapımı oldu umuz çalı malar sırasında ilk Tunç, Urartu, Bizans, Selçuklu, Saltuklu, Osmanlı ve daha birçok medeniyetin izine rastlamak mümkündür. Bölgenin birçok medeniyete be iklik etmesi, bölgenin tarihi ve arkeolojik bakımdan zengin olmasına neden olmu tur.

Yapılan çalı malarda birçok tarihi ve arkeolojik kalıntılara rastlanılmı tır. Yapılan tarihi ve arkeolojik ara tırmalar sonucu, bölgenin zengin bulgulara sahip oldu u anla ılımı tır. Bölgenin tarihi ve arkeolojik bakımdan daha iyi aydınlatılması için çalı maların artırılması gerekmektedir.

Yapımı oldu umuz bu yüzey ara tırması, bölgede ilk olup ilerleyen yıllarda yapılacak olan tarihi ve arkeolojik ara tırmalara kaynaklık etmesi bakımından son derece önemlidir. Tespit edilen yerlerde lk Tunç kalıntlarına, Urartu dönemine ait kale ve keramik buluntuları, Bizans dönemine ait kiliseler, gözetleme kuleleri ve slami döneme ait camilere rastlanılmı tır.

KAYNAKÇA

- Aktüre S.**, Anadolu'da Bronz Ça ı Kentleri, stanbul, 1997
- Aktüre,S.**, “17. yüzyılın ba ndan 19 yüzyılın ortasına kadar ki dönemde Anadolu Osmanlı ehrinde ehinsel yapının de i im Süresi”, METU, Jouney of the Faculty of Architecture, Ankara,1994
- Akurgal, E.**, “Hatti Uygarlı ı, Remzi O uz Ark Arma anı”, A.Ü. DTCF Dergisi, Ankara, 1987
- Akurgal, E.**, Alt-Smyrna I, Roma, 1983
- Akurgal, E.**, Anadolu Kültür Tarihi, Ankara, 1997
- Akurgal, E.**, Anadolu Kültür Tarihi, Ankara, 1999
- Akurgal, E.**, Anadolu Uygarlı ı, Ankara, 1989
- Akurgal, E.**, Bayraklı Kazısı Ön Rapor, *DTCFD 8(1-2)* Ankara, 1-51, 1950
- Albrecht, G.- H. Müler-Beck**, “The Paleolithic of ehremuz near Samsat on the Euphrates River; Summary of the Excavation Findings and a Morphology of the Hadaxes” *Prehistoire du Levant II. Processus des Changements Culturels, Hommage aFrancis Hours*, Eds. O. Aurenche, Editions du CNRS, Paris, 76-86, 1990
- Algaze et all**, “The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project: A Preliminary Report of the 1989-1990 Seasons”, *Anatolica 17*, 175-240, 1991
- Algaze, G.**, “A New Frontier: First Result of The Tignis-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project 1988”, *JNES 48*, 241-281, Chicago, 1989
- Alkım et al**, “ kiztepe I.Birinci ve kinci Dönem Kazıları (1974-1975)”TTK Yayınları, Ankara, 1983b
- Alkım, H.**, “Altıncı Dönem kiztepe Kazısı (1979)” *KST II-1980*,151-154, 1981
- Alkım, H.**, “Explorations and Excavations in Turkey, 1965 and 1966”, *Anatolica 2*, 1-76, 1968
- Alkım, H.**, “Explorations and Excavations in Turkey, 1967 and 1968”, *Anatolica 3*, 1-91, 1970
- Alkım, H.**, “Explorations and Excavations in Turkey, 1969”, *Anatolica 4*, 1-82, 1973
- Alkım, H.**, “Explorations and Excavations in Turkey, 1970, 1971 and 1972” *Anatolica 5*, 7-140, 1978
- Alkım, H.**, “Explorations and Excavations in Turkey, 1964”, *Anatolica 1*, 1-43.

- 1967
- Alkım, U. B.**, “ kiztepe Kazısının 1974 Dönemi Çalı maları” *Belleten* 39,565-567, 1975_a
- Alkım, U.B.**, “1960 Yılı Yesemek Çalı maları ve Tilmen Höyük Kazısı” *TAD:11/1* (1961), 5-6, 1962
- Alkım, U.B.**, “Haberler-Kazılar, slahiye Bölgesindeki Ara tırmalar”, *Belleten XXIV*, 714-716, 1960
- Alkım, U.B.**, “Tilmen Höyük ve Samsun Bölgesi Çalı maları(1971)” *TAD 20/2* (1973),5-16, 1974_a
- Alkım, U.B.**, “ slahiye Bölgesinde Türk Tarih Kurumu Adına 1955-1962 Yılları Arasında Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Ara tırmalar” *Atatürk Konferansları I*, 169-178, 1964
- Alkım, U.B.**, “Einigie Charakteristische Metallfunde von kiztepe” *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens, Festschrift für Kurt Bittel*, Eds. R. M.Boehmer, H.Hauptmann, Verlag Philipp von Zabern, 29-42, 1983
- Alkım, U.B.**, “Explorations and Excavations in Turkey,1965 and 1966” *Anatolica* 2,1-76, 1968
- Alkım, U.B.**, “Explorations and Excavations in Turkey,1967 and 1968” *Anatolica* 4,1-82, 1970
- Alkım, U.B.**, “ kiztepe,1980” *AS 31*,189-191, 1980
- Alkım, U.B.**, “ slahiye Bölgesi Ara tırmaları ve Tilmen Höyük Kazısı 1963” *TAD 13/1* (1964),5-17, 1965_b
- Alkım, U.B.**, “ slahiye ve Samsun Bölgesinde 1971 Çalı maları” *Belleten* 36,422-426, 1972
- Alkım, U.B.**, “Summary of Archaeological Research: Tilmen Höyük Kazısı”, *Belleten XIII*, 27-28, 1963
- Alkım, U.B.**, “The Road from Sam'al to Asitawandawa: Constuributions to the Historical Geography of the Amanos Region” *AnAr II/1-2* 1-45, 1965_a
- Alkım, U.B.**,“1975 Samsun Bölgesi Ara tırmaları ve kinci Dönem kiztepe Kazısı” *Belleten* 40, 717-719, 1976
- Amiran, R.**, “Yanıktepe, Shengavit, and The Khirbet Kerak Ware” *AS XV*, 166–167, 1965
- Anati, E.**, “Anatolia’s Earliest Art” *Archaeology XXI*, 22-35, 1968
- Arık, R.O.**, “Anadolu Arkeologya Tarihinde Ali ar Harfiyatı” *TTAED 1*, 22-63,

1933

- Arık, R.O.**, “Turuva Kılavuzu, I.Tarih, II. Kazıların Tarihi, III. Kazıların Neticeleri, IV. Tutuvayı Nasıl Gezmeli?,” M.E.B.Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlü ü Yayınları 1, stanbul, 1953
- Arsebük, G.**, “Biokültürel Açından nsan (‘Sı ına ı’ ve ‘Barına ı’),” *Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerle me*, 15-18, 1996_a
- Arsebük, G. -F. C. Howell-M. Özba aran**, “Yarımburgaz Ma arası 1988”, *KST XI/I*, 9-38, 1990
- Arsebük, G.**, “Altınova’da(Elazı) Ba langıcından İlk Tunç Ça ın Sonuna Kadar Kültür Sıradüzeni” .Ü. Ed. Fak. (Yay. Doçentlik Tezi), stanbul, 1980
- Arsebük, G.**, “Altınova’da(Elazı) Ba langıcından İlk Tunç Ça ın Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu” *TTKong 9*, 67-72, 1986
- Arsebük, G.**, “Altınova’da(Elazı) Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki li kiler” *TTKong 8*, 81-92, 1979
- Arsebük, G.**, “Trakya’da Eski Bir Yerle im Yeri: Yarımburgaz Ma arası Alt Paleolitik Ça Bulguları” *Anadolu Ara tırmaları 14*, 33-50, 1996_b
- Arsebük, G.**, Altonova’da Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki li kiler Sorunu, (Yayınlanmamı Doktora Tezi), stanbul, 1974
- Arsebük, G.**, Contributions to the Physical Antropology of the Prerand Protohistoric Inhabitants of Anatolia, (Basılmamı Doktora Tezi) Chicago University, 1969
- Arsebük, G.**, nsan ve Evrim, stanbul, 1995
- Arsebük, G.-F.C. Howell- M. Özba aran**, “Yarımburgaz 1990” *KST XIII/I*, Ankara, 1-21, 1992
- Arsebük, G.-M. Korfmann**, “Tülintepe Kazılarında Sapan Taneleri Toplu Buluntusu 1972” *Keban Projesi 1972 Çalı ması*, 134-144, 1976
- Atalay, .**, Oltu Çayı Havzasının Fiziki Co rafyası ve Amenajmanı, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi yayınları No: 11, zmir, 1982
- Atalay, .**, Türkiye vejetasyon Co rafyasına Giri , Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 19, zmir, 1983
- Ataman, K.**, “A Functional Study of the Upsilon Blade Tools from Hayaz Höyük”, *Anatolica 16* 197-207 (Leiden), 1990
- Ataman, K.**, “A Group of Projectile Points from Can Hasan III”, *AST IV*, 339-346, 1987
- Ataman, K.**, “A Preliminary Analysis of the Upsilon Blade Tools from Hayaz

- Höyük”, *Anatolica 15*, 81-85 (stanbul), 1988
- Atasayan, M.**, “1938 Yılında Gaziantep Köylerinden Dülük ve Civarında Bulunan Çakmakta ı Aletler Üzerine Bir Not” *TAM-19-22*, 314-315, Ankara, 1939
- Balkan, K.- N. Atlı**, “A Preliminary Report of the Chipped Stone Industry of De irmentepe an Ubaid Settlement in Eastern Anatolia” *Halet Çambel çin Prehistorya Yazıları*, 127-148, stanbul, 1995
- Balkan, K.-N. Atlı**, *La Neolithisation de l’Anatolie*, stanbul, 1994_b
- Baydur, N.**, Kültepe (Kane) ve Kayseri Tarihi Üzerine Ara tırmalar, stanbul,1970
- Becker, M.**, “Hasek Höyük’te Yapılan Manyetik Ara tırma Hakkında Ön Rapor” *A a ı Fırat Projesi 1978-79 Çalı maları, ODTÜ-TEKDAM Müd. Yay.* 3,129-130, Ankara, 1987
- Behm, M. R.-Blancke**, “Die Ausgrabungen auf dem Hasek Höyük im Jahne 1984” *KST VII*, 87-101, 1986
- Belli, O.**, “Urartular”, *Anadolu Uygırlıkları Ansiklopedisi I*, 179-187, 1982
- Belli, O.**, “Do u Anadolu’da Yeni Arkeolojik Ke ifler” *Tarih Dergisi 28-29*,1-40, 1975
- Belli, O.**, “Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya retleri”, *Anar XI*, 66-67, 1989
- Belli, O.**, “Van Bölgesinde Boyalı Ma ara Resimleri: Kızların Ma arası” *Arkeoloji ve Sanat Dergisi 1-2*,19-27, 1979
- Belli, O.**, Türkiye Arkeolojisi ve stanbul Üniversitesi (1932-1999), stanbul, 2000
- Benedict, P.**, “Güneydo u Anadolu Yüzey Ara tırması” *Güneydo u Anadolu Tarihöncesi Ara tırmaları-I*. (Ed. Çambel-R.Braidwood),107-149, stanbul, 1980
- Beygu, A. .**, Anıtlar ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi-I, stanbul, 1936
- Bıçakçı, E.**, Tepecik’te Uruk Devri Yerle mesi, (Bas.Yükseklisans Tezi- .Ü.) stanbul, 1982
- Bilgi, Ö.**, “ kıztepe Kazılarının 1983 Dönemi Sonuçları” *KST VI*,55-64, 1985
- Bilgi, Ö.**, “ kıztepe Kazılarının 1984 Dönemi Sonuçları” *KST VII*, 111-118, 1986
- Bilgi, Ö.**, “ kıztepe Kazılarının 1985 Dönemi Sonuçları” *KST VIII*, 149-156, 1987
- Bilgi, Ö.**, “ kıztepe Kazılarının 1986 Dönemi Sonuçları” *KST IX*, 169-175, 1988
- Bilgi, Ö.**, “ kıztepe Kazılarının 1987 Dönemi Sonuçları” *KST XI*, 201-209, 1989
- Bilgi, Ö.**, “ kıztepe Kazılarının 1989 Dönemi Sonuçları ve Restorasyon Çalı maları” *KST XIII*, 241-246, 1991
- Bilgi, Ö.**, “ kıztepe Kazılarının 1990 Dönemi Sonuçları ve Restorasyon Çalı maları” *KST XVI*, 583-596, 1994

- Bilgi, Ö.**, “ kiztepe Kazılarının 1991 Dönemi Sonuçları ve Restorasyon Çalışmaları”
KST XIV/I, 199-212, 1993
- Bilgi, Ö.**, “ kiztepe Kazılarının 1993 Dönemi Sonuçları” *KST XVII/I*, 141-160, 1995
- Bilgi, Ö.**, “ kiztepe Kazılarının 1994 Dönemi Sonuçları” *KST XVIII/I*, 157-168, 1996
- Bilgi, Ö.**, “ kiztepe Kazılarının 1995 Dönemi Sonuçları” *KST XVIII/I*, 145-161, 1997
- Bilgi, Ö.**, “ kiztepe Kazılarının 1996 Dönemi Sonuçları” *KST XIX/I*, 323-356, 1998
- Bilgi, Ö.**, “ kiztepe Kazılarının 1997 Dönemi Sonuçları” *KST XX/I*, 485-505, 1999
- Bilgi, Ö.**, “ kiztepe Kazılarının 1998 Dönemi Sonuçları” *KST XXI/I*, 381-396, 2000
- Bilgi, Ö.**, “ kiztepe Kazılarının 1999 Dönemi Sonuçları” *KST XXII/I*, 315-326, 2001
- Bilgi, Ö.**, “Kültepe Kazılarında Bulunmuş Olan İnsan Figürleri” *Belleten* 39,201-216, 1975
- Bilgi, Ö.**, “Metal Objects from kiztepe-Turkey” *Beitrage zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie* C:6,31-99, 1984
- Bilgi, Ö.**, “Samsun kiztepe Kazılarının 1988 Dönemi Sonuçları ve Çevre Araştırmaları”, *KST XII/I*, 211-220, 1990
- Birgül, O.**, “ kiztepe ve Değirmentepe Seramik Örneklerinin Element Analizi ile İlgili Ön Çalışmalar” *TÜB TAK-AR TOB II*, 21-22, 1981
- Bittel K.-A. M. Schneider**, "Funde -und Forschungs- Bericht Türkei 1943“, *AA* 59/60, 33-81, 1944
- Bittel, K.**, “Archäologische Funde aus der Türkei” *AA* 54, 94-207, 1939
- Bittel, K.**, *Ön Asya Tarih Öncesi Çağları: Mısır, Filistin, Suriye*, (Çev. H. Çambel), İstanbul, 1945
- Bittel, K.**, *Prahistorische Forschung in Kleinasien*, Berlin, 1934
- Bordaz, L.A.**, “Current Research in the Neolithic of South-Central Turkey. Suberde, Er Baba and their Chronological Implications” *AJA*-77, 282-288, 1973
- Bordaz, L.A.**, “Recent Archaeological Research in Turkey: Suberde Excavations 1965” *AS-16*, 32-33, London, 1966
- Bordaz, L.A.**, “Suberde Excavations 1964”, *AS-15*, 30-32, London, 1965
- Bordaz, L.A.**, “The Suberde Excavations, Southwestern Turkey: An Interim Report” *TAD-17/2*,43-71, 1969
- Bordaz, L.A.**, *The Metal Artifacts from the Bronze Age Excavations at Karataş, Semayük, Turkey and their Significance in Anatolia, the Near East and the Aegean Region*, University Microfilms, Michigan, 1978
- Bostancı, E.Y.**, “Adıyaman Çevresinde Pröto-Solutreen ve Adıyaman Paleolitik Kültürleri Üzerinde Bir Araştırma”, *Antropoloji* 5, 47-52, 1971_a

- Bostancı, E.Y.**, “Anadolu’da Çakmak Taşının Jeolojik Yaşı ve Güney Doğu Anadolu’da Gaziantep Yakınında, Dülük Köyü Vadisinde, Bir Yüzünde Neogen Yaşında Clamys Sp. Kavkı Mülajı Bulunan Alt Paleolitik Dülükliyi Devre ait El Baltası Üzerinde bir Tetkik” *Antropoloji* 7, 317-327, 1975_b
- Bostancı, E.Y.**, “Belbaşı Kaya Sırtında Bulunan Üst Paleolitik ve Mezolitik Endüstri, Belbaşı Kültürü”, *Belleten* 26/102, 233-251, 1962
- Bostancı, E.Y.**, “Beldibi Kazılarında Çıkan Önemli Sanat Eserleri”, *Antropoloji* 2, 21-24, 1966
- Bostancı, E.Y.**, “Beldibi ve Belbaşı Mezolithiği ve Diğer Mezolitik Buluntularla Olan Münasebetler”, *Antropoloji* 3, 55-90, 1967_b
- Bostancı, E.Y.**, “Beldibi ve Mağaracıkta Yapılan 1967 Yaz Mevsimi Kazıları ve Yeni Buluntular”, *TAD* 16/1, 51-60, 1968
- Bostancı, E.Y.**, “Çevlik ve Mağaracıkta Yeni Quaterner Akdeniz Plajları ve Fosil İnsanların Yaşadığı Devrelerle Korelasyonu Üzerinde Bir Araştırma”, *Antropoloji* 7, 17-40, 1975_a
- Bostancı, E.Y.**, “Disc Burins on Disc Cores Their Variations have been Discovered in Belbaşiyen Culture on the Mediterranean Coast Anatolia”, *Antropoloji* 7, 69-76, 1975_c
- Bostancı, E.Y.**, “Fossil Remains of Upper Paleolithic and Mesolithic Man in Beldibi and Belbaşı Rock-Shelters on the Mediterranean Coast of Anatolia”, *Bericht über die 8. Tagung der Deutschen Gesellschaft für Anthropologie*, 253-262, 1963_b
- Bostancı, E.Y.**, “Gökırmak Vadisinde Prehistuvar Araştırmaları. Yeni Paleolitik Buluntular”, *DTCFD* 10/2, 137-142, 1952
- Bostancı, E.Y.**, “Güney-doğu Anadolu Araştırmaları Dülük Ve Kartal’ın Chellean ve Acheulean Endüstrisi”, *Anadolu (Anadolu)* 6, 87-110, 1963_a
- Bostancı, E.Y.**, “Güney-Doğu Anadolu’da Adıyaman Çevresinde Yapılan Paleoantropolojik Prehistorik ve Quaterner Problemleri Üzerinde Bir Araştırma”, *Antropoloji* 6, 145, 1973_a
- Bostancı, E.Y.**, “Homo sapiens çevlikensis in the Canal and the Big Caves near Samandağ of the Province of Antalya on the Mediterranean Coast of Anatolia”, *Antropoloji* 6, 29-56, 1973_b
- Bostancı, E.Y.**, “Human Fossil Remains in Beldibi and Belbaşı Rock-Shelters on the Mediterranean Coast of Anatolia”, *Antropoloji* 1, 17-36, 1964
- Bostancı, E.Y.**, “İnsan Evriminde Büyük Değişimler Anadolu’da Taş Çağı

- Devirlerinde İnsan Türlerinin, Kültürlerinin ve Dillerinin Evrimi Üzerinde Yeni Keşifler”, *Antropoloji* 8, 147-190, 1978_b
- Bostancı, E.Y.**, “İnsan Evriminde Okucu Kültürü Anadolu’da Dölküiyen Alt Ta Kültüründe Keşfedilen En EskiAcheuleen Devre Ait Tipik Bir Okucu” *Antropoloji* 9, 15-25, 1980
- Bostancı, E.Y.**, “Ma aracak Çeeresinde Yapılan 1966 Yaz Mevsimi Kazıları ve Yeni Buluntular”, *Antropoloji* 3, 19-24, 1967_a
- Bostancı, E.Y.**, “Research on the Meditternean Coast of Anatolia a New Paleolithic Site at Beldibi Near Antalya”, *Anadolu (Anatolia)* 4, 129-178, 1959
- Bostancı, E.Y.**, “Shivel-Shaped Endscrapers Shovel Technic in Belba İyeni has been Discovered on the Mediterranean Coast of Anatolia”, *Antropoloji* 7, 81-97, 1975_d
- Bostancı, E.Y.**, “İnsan Evriminde Büyük De ği meler Beldibiyen Mezolitik Ta Ça ı Kültüründe Rakam Evrimi”, *Antropoloji* 8, 133-146, 1978_a
- Bozkurt N.-S. Harmankaya-E. Geçkinli**, “Tepecik (Elazı) Höyü ünde Bulunan Bazı Metal Buluntulara Ait Metalografik Analizler”, *TÜB TAK-ARÜTOB IV*, - 39-48, 1986
- Braidwood, R.J.**, “Çayönü”, *Newsweek*, November 23, Letters, 1964
- Braidwood, R.J.**, *Mounds in the Plain of Antioch. An Archaeological Survey*, Chicago, 1937
- Braidwood, R.J.**, *Tarih Öncesi İnsan*, İstanbul, 1990
- Braidwood, R.S.- L.S. Braidwood**, *Excavations in the Plain of Antioch I. The Earlier Assemblages, Phases A-J.*, Chicago, 1960
- Braidwood, R.S.-L.S. Braidwood**, “Prelude to the Appearance of Village- Farming Communities in Southwestern Asia”, *Ancient Anatolia. Aspects of Change and Cultural Development (Essays in Honor of Matcheld J. Mellink)*, 3-11, Wisconsin, 1986
- Burney, C.A.- D.M. Lang**, *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat of Caucasus*, London, 1971
- Burney, C.A.**, “Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age”, *AS VIII*, 157-209, 1958
- Burney, C.A.**, “Arslantepe as a Gateway to the Higlnds: A Note on Periods VIA-VID” *Between the Rivers and Over the Mountains, Archaeologica anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, 311-318, 1993

- Burney, C.A.**, “Aspects of the Excavations in the Altınova, Elazığ ”, *AS* 30, 157-167, 1980
- Burney, C.A.**, “Northern Anatolia Before Classical Times” *AS* 6, 179-203, 1956
- Burney, C.A.**, *From Village to Empire: An Introduction Near Eastern Archaeology*, London, 1977
- Caneva, I.**, “From Chalcolithic to Early Bronze Age III at Arslantepe: A Lithic Perspective”, *Between the Rivers and Over the Mountains, Archaeologica anatólica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, 319-339, 1993
- Ceylan, A.**, “1998 Yılı Erzincan Yüzey Ara tırmaları”, *AST* 17/2, 181-192, 2000
- Ceylan, A.**, “Erzurum Ovasında Önemli Bir Merkez: Cinis Höyük”, *Atatürk Üniv. FEF Edebiyat Bilimleri Ara . Der.* 26, 29-42, Erzurum, 2001
- Ceylan, A.**, *Sarıkamı , Tarihi ve Arkeolojik Ara tırmalar*, Erzurum, 2002
- Ceylan, A.**, “2003 Yılı Erzurum, Erzincan, Kars, I dır Bölgesi Yüzey Ara tırması”, 22. Ara tırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 2005
- Childe, G.**, *Kendini Yaratan nsan*, İstanbul, 1996
- Childe, G.**, *Tarihte Neler Oldu?*, İstanbul, 1952
- Childe, G.**, *Toplumsal Evrim*, İstanbul, 1994
- Cohen, H.H- O. Erol**, “Aspect of the Palaeogeography of Central Anatolia”, *The Geographical Journal* 135/3, 388-398, 1969
- Cohen, H.H.**, “The Palaeoecology of South Central Anatolia at the end of the Pleistocene and the Beginning of the Holocene”, *AS* 20, 119-137, 1970
- Cook, J.M.**, *The Troad. An Archaeological and Topographical Study*, Oxford, 1973
- Çambel H.-M. Özdo an**, “1983 Yılı Domuztepe Çalı maları”, *KST* VI, 259-272, 1985
- Çambel H.-R.J. Braidwood**, “ İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydo u Anadolu Tarihöncesi Ara tırmaları Karma Projesi: 1963-1972 Çalı malarına Toplu Bakı ”, *Güneydo u Anadolu Tarihöncesi Ara tırmaları I. İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi* 1-13, İstanbul, 1980
- Çambel, H.**, “Archaeologischer Bericht aus Anatolien” *Orientalia* 16, 236-251, 1951
- Çambel, H.**, “Chronologie et Organisation de l’Esapce à Çayönü” *Prehistoire du Levant*, 531-550, Lyon, 1981
- Çambel, H.**, “Çayönü Kan Analizleri ile İlgili İlk Buluntular”, *ArkSt* II, 129-130, 1987
- Çambel, H.**, “Domuztepe. Son Ara tırmalar I ında Yeni Bir De erlendirme” *Anadolu Ara tırmaları* 10, 31-50, 1986_a

- Çambel, H.**, “Güneydo u Anadolu Tarih Öncesi Ara tırmalarının Kültür Bakımından Önemi”, *Atatürk Konferansları IV*, 25-40, 1971
- Çambel, H.**, “Karatepe-Aslanta ve Domuztepe 1984 Yılı Çalı maları”, *KST VII*, 271-285, 1986_b
- Çapar, Ö.**, “Roma Tarihinde Manga Mater (Kybele) Tapımını”, *DTCFD XXIX/1-4*, 167-210, 1979
- Çoruh Havzası Toprakları**, Tarım ve Köy leri Bakanlı ı Topraksu genel Müdürlü ü yayınları, 756, Havza No: 23, Raporlar Serisi: 94, 1984, Ankara
- Çukur A.- . Kunç**, “Analyses of Tepecik And Tülintepe Metal Artifacts” *AS 40*, 113-120, 1990
- Demirci ., et al.**, “Studies on the Middle Paleolithic Side scrapers Found at Karain Cave”, *Archaeometry 94. The Prceedings of the 29th International Symposium on Archaeometry*, eds. .Demirci, A.M. Özer, G.D. Summers, 423-431, 1996
- Demirci, .-A.M. Özer**, G.D. Summers, 447-449, Ankara, 1996
- Dereli,G.**,“Obsidyen Hidrasyonu Yöntemi ile Tülintepe Obsidyenlerinin Tarihlendirilmesi”, *TÜB TAK-ARÜTOB III/3*, 219-229, 1983
- Diakov V.-S. Kovalev**, *İlkça Tarihi 1*, Ankara, 1987
- Dinçol, A.M.**, "Hititler", *AU Ans I*, 18-120, 1982
- Djaparidze, D.M.**, “The Culture of Early Agricultural Tribes in the Territory of Georgia” *VII. Congress of Antropological and Ethnological Sciences*, 4-9, Moskova, 1964
- Do anay, H.**, Türkiye Ekonomik Co rafyası, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 767, Erzurum, 1994
- Do aner, S.**, Turizm’de Do anın Önemi ve Türkiye’de Do ayı Koruma Çalı maları, stanbul Üniversitesi, Deniz Bilimleri Co rafya Enstitüsü Yayınları, stanbul, 1985
- Dolukhanov, P.**, Eski Ortado u’da Çevre ve Etnik Yapı, Ankara, 1998
- Duru, R.**, “Badema acı Kazıları 1997”, *KST XX/I*, 115-129, 1999_a
- Duru, R.**, “1996 Yılı Badema acı Kazıları”, *Haberler 3*, Eskiça Bilimleri Enstitüsü, 3, stanbul, 1997
- Duru, R.**, “Anadolu’da Bulunmu Altın Kulak Tıkaçları”, *Bellekten 36*, 123-135, 1972
- Duru, R.**, “Badema acı Höyüğü (Kızılkaya) Kazıları 1993 Yılı Çalı ma Raporu”, *Bellekten 60*, 783-800, 1997_c
- Duru, R.**, “Badema acı Kazıları 1993”, *KST XVI/I*, 69-77, 1995

- Duru, R.**, “Badema acı Kazıları 1994”, *KST XVII/I*, 87-93, 1996_a
- Duru, R.**, “Badema acı Kazıları 1996”, *KST XIX/I*, 113-121, 1998
- Duru, R.**, “Badema acı Kazıları 1998”, *KST XXI/I*, 109-116, 2000
- Duru, R.**, “Badema acı Kazıları 1999”, *KST XVII/I*, 97-104, 2001
- Duru, R.**, “Göller Bölgesi’nde Neolitik Köyden Kasabaya Geçi”, *Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme*, 49-59, 1996_b
- Duru, R.**, “Kuruçay Höyüğü Kazıları, 1986”, *KST IX*, 65-70, 1988
- Duru, R.**, “Kuruçay Höyüğü Kazıları, 1987”, *KST X*, 57-60, 1989
- Duru, R.**, “Kuruçay Höyüğü Kazıları, 1988 Çalışma Raporu”, *KST XI/I*, 81-90, 1990
- Duru, R.**, “Kuruçay Höyüğü Kazıları, 1988Çalışma Raporu”, *Höyük 1*, 1-6, 1991
- Duru, R.**, “Kuruçay Höyük Kazıları 1984 Çalışma Raporu”, *Belleten 50*, 247-259, 1986
- Duru, R.**, “Kuruçay Höyük Kazıları 1984 Çalışma Raporu”, *Belleten 51*, 305-313, 1987
- Duru, R.**, “Recent Archaeological Research in Turkey: kuruçay Höyük 1984”, *AS 35*, 202, 1985
- Duru, R.**, *Keban Projesi De ğirmentepe Kazısı 1973*, Ankara, 1979
- Duru, R.**, *Kuruçay Höyük-I 1978-1988 Kazıları Sonuçları. Neolitik ve Kalkolitik Ça Ğ Yerleşmeleri*, Ankara, 1994
- Dyson, R.H.**, “The Archaeological Evidence of the Second Millenium B.C. on the Persian Plateau”, *CAH II*, 14-16, 1968
- Efe T.-D.M. . Ay**, Küllüoba: Ç Kuzeybatı Anadolu’da Bir İlk Tunç Ça Ğ Kenti; 1996-2000 Yılları Arasında Yapılan Kazıların Genel Bir De ğerlendirmesi”, *TÜBA-AR 4*, 43-78, 2001
- Efe, T.**, “Küllüoba 1997 Yılı Kazısı”, *KST XX/I*, 165-170, 1999
- Efe, T.**, “Küllüoba 1998 Yılı Kazısı”, *KST XXI/I*, 117-128, 2000
- Efe, T.**, “Küllüoba 1999 Yılı Kazısı”, *KST XX/II*, 105-111, 2001
- Efe, T.**, “New Concept of Tarsus-Troy Relations at the Beginnings of the EB 3 Period”, *Uluslararası Assirioloji Kongresi 3*, 296, 1998_b
- Efe, T.**, “Seyitgazi/Küllüoba 1996 Kazısı”, *KST XIX/I*, 152-155, 1998_a
- Egeli, G.**, “Die sogenannten Gefasständer der Karaz-Kultur: Die Funde aus Tepecik”, *Karatepe’deki İlk*, 305-318, 1998
- Egeli, G.**, “The Metal Pins from Eastern and Southeastern Anatolia During the Beginnings of the Second Millennia BC.”, *Halet Çambel Çin Prehistorya Yazıları*, 175-216, 1995

- Ergene, A.**, Toprak Biliminin Esasları, Atatürk Üniversitesi yayınları, No: 245/a Ziraat Fakültesi Yayınları No: 12, Ders Kitapları Serisi No: 9, Erzurum, 1972
- Eriñ, S.**, Klimatoloji ve Metodları, stanbul Üniversitesi Yayınları No: 994, Co rafya Enstitüsü Yayınları No: 35, stanbul, 1969
- Erkanal H.-N. Hüryılmaz**, “1992 Liman Tepe Kazıları”, *KST XV/I*, 361-373, 1994
- Erkanal H.-S. Günel**, “1993 Liman Tepe Kazıları”, *KST XVI/I*, 263-279, 1995
- Erkanal H.-S. Günel**, “1994 Liman Tepe Kazıları”, *KST XVII/I*, 305-327, 1996
- Erkanal H.-S. Günel**, “1995 Liman Tepe Kazıları”, *KST XVIII/I*, 231-260, 1997
- Erkanal, A.**, “Klazomenai/Liman Tepe Kazılarında Ele Geçen Kil Çapalar”, *Anadolu Ara tırmaları 10*, 183-195, 1986
- Erkanal, H.**, “1996 Liman Tepe Kazıları”, *KST XIX/I*, 379-398, 1998
- Erkanal, H.**, “1997 Liman Tepe Kazıları”, *KST XX/I*, 325-331, 1999
- Erkanal, H.**, “1998 Liman Tepe Kazıları”, *KST XXI/I*, 251-262, 2000
- Erkanal, H.**, “1999 Liman Tepe Kazıları”, *KST XXII/I*, 259-268, 2001
- Erol, A.**, Genel Klimatoloji, Ankara, 1984
- Erol, O.**, “Konya,Tuz Gölü, Burdur Havzalarındaki Pluvial Göllerin Çekilme Safhalarının Jeomorfolojik Delilleri”, *Co rafya Ara tırmaları Dergisi 3/4*, 13-52, 1972
- Ertem, H.**, “Korucutepe Excavations, 1973”, *Keban Projesi 1973 Çalı maları*, 33-41, 1979
- Erzen A.-S. Ba aran**, “Enez (Ainos) Kazısı, 1989 Yılı Çalı maları”, *KST XII/II*, 155-170, 1991
- Erzen, A.**, “1992 Yılı Enez Kazısı”, *KST XV/II*, 455-473, 1995
- Erzen, A.**, Çavu tepe I, Ankara, 1978
- Erzen, A.**, Eastern Anatolia and Urartians, stanbul, 1979
- Erzurum li Verimlilik Envanteri ve Gübre htiyaç Raporu**, Tarım Orman ve Köy leri Bakanlı ı Köy Hizmetleri Genel Müdürlü ü Yayınları, Ara tırma etüd ve Proje Ba kanlı ı, 1984, Ankara
- Esin U.- G. Arsebük**, “Tülin Tepe Kazısı 1971”, *TAD 20/2*, 63-78, Ankara, 1974_a
- Esin U., et al**, “De irmentepe Kazısı, 1978”, *A a ı Fırat Projesi 1978-1979 Çalı maları*, 77-82, Ankara, 1987
- Esin U., et al**, “De irmentepe Keramiklerinin Eser Element Analizi”, *TÜB TAK-ARÜTOB V*, 50-59, 1985
- Esin U.-G. Arsebük**, “Tülintepe Kazısı, 1971”, *Keban Projesi 1971 Çalı maları*, 137-143, Ankara, 1974_b

- Esin U.-G. Arsebük**, “Tülintepe Kazısı, 1974”, *Keban Projesi 1974-1975 Çalı maları*, 119-125, Ankara, 1982
- Esin U.-P. Benedict**, “Recent Developments in the Prehistory of Anatolia”, *Curret Antropoloy 4/4*, 339-346, Chicago, 1963
- Esin, U.**, “Recent Archaeological Research in Turkey: Tepecik 1974”, *AS 25*, 46-49, London, 1975_a
- Esin, U.**, “An Early Trading Center in Eastern Anatolia”, *Anatolia and the Near East, Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, Ed. K. Emre-M. Mellink-B.Hrouda-N.Özgüç, 135-141, 1989
- Esin, U.**, “Die Anfänge der Metalverwendung und Bearbeitung in Anatolien 7500-2000 V.Chr.”, *Les Dèbuts de la Metallurgie, Union Internationale des Sciences Prèhistoriques et Protohistorques-IX, Colloque XXII*, Ed: H. Müller-Karpe, 209-240, Paris, 1976_b
- Esin, U.**, “ stanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Prehistorya Kürsüsü Tepecik Kazısı 1968 Kazısı”, *TAD 18*, 51 -60, 1970_b
- Esin, U.**, “ stanbul Üniversitesi Prehistorya Kürsüsü Tepecik Kazıları (Elazı)”, *TAD 20/2*, 39-62, 1974_a
- Esin, U.**, “ stanbul’un En Eski Buluntu Yerleri ve Kültürleri”, *Semavi Eyici Arma anı, stanbul Yazıları*, 55-77, stanbul, 1992
- Esin, U.**, “Orta Do u Teknik Üniversitesi Keban Eski Eserleri Kurtarma Projesi ve Tepecik Kazıları”, *TT Kong. 7*, 38-52, Ankara, 1972_b
- Esin, U.**, “Tepecik Kazısı, 1968 Yılı Ön Raporu”, *Keban Projesi 1968 Yaz Çalı maları*, 147-158, Ankara, 1970_a
- Esin, U.**, “Tepecik Kazısı, 1969”, *Keban Projesi 1969 Çalı maları*, 107-115, Ankara, 1971
- Esin, U.**, “Tepecik Kazısı, 1970”, *Keban Projesi 1970 Çalı maları*, 139-147, Ankara, 1972_a
- Esin, U.**, “Tepecik Kazısı, 1971”, *Keban Projesi 1971 Çalı maları*, 109-121, Ankara, 1974_b
- Esin, U.**, “Tepecik Kazısı, 1972”, *Keban Projesi 1972 Çalı maları*, 103-108, Ankara, 1976_a
- Esin, U.**, “Tepecik Kazısı, 1973”, *Keban Projesi 1973 Çalı maları*, 79-94, Ankara, 1979_a
- Esin, U.**, “Tepecik Kazısı, 1974”, *Keban Projesi 1974-1975 Çalı maları*, Ankara. 71-93, 1982

- Esin, U.**, “Tepecik Kurtarma Kazıları”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, 123-129, İstanbul, 2000_b
- Esin, U.**, “Tepecik ve Tülintepe Kazıları”, *TT Kong 8*, 65-76, Ankara, 1979_c
- Esin, U.**, “Tepecik ve Tülintepe Kazılarına ait Arkeometrik Araştırmaların Arkeolojik Açısından Değerlendirilmesi”, *TÜB TAK-ARÜTOB II*, 157-182, 1981_b
- Esin, U.**, “Tepecik ve Tülintepe’ye (Altınova-Elazığ) ait Bazı Metal ve Curuf Analizleri”, *ArkST II*, 69-79, 1987
- Esin, U.**, “Tepecik, Tülintepe (Altınova-Elazığ), Değirmentepe (Malatya) Kazıları”, *TÜB TAK-ARÜTOB IV*, 68-112, Ankara, 1984
- Esin, U.**, “Tepecik”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, 1760-1762, İstanbul, 1997_a
- Esin, U.**, “Tülintepe Kurtarma Kazıları”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, 87-90, İstanbul, 2000_a
- Esin, U.**, “Tülintepe’ye Ait Obsidien Hidrasyonu Yaş Tayinleri Hakkında Diğer Bir Görüş”, *ArkST III*, 79-85, 1988
- Esin, U.**, “Tülintepe”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, 1831-1833, İstanbul, 1997_b
- Esin, U.**, İlk Üretimciliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa I. Dönem Çevre Sorunu, İstanbul, 1979_b
- Esin, U.**, İlk Üretimciliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa II. Dönem Kültürler Sorunu, İstanbul, 1981_a
- Esin, U.**, Kuantitatif Spektrel Analiz Yardımıyla Anadolu’da Balıkcıdan Asur Kolonileri Çağın Kadar Bakır ve Tunç Madenciliği, İstanbul, 1969
- French D.H., et al.**, “Excavations at Can Hasan III 1969-1970”, *Papers in Economic Prehistory*, Higgs, E.S. Ed. Cambridge University Press, 181-190, Cambridge, 1972
- French D.H., et al.**, “Ağvan Kazıları, 1971”, *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, 33-34, Ankara, 1974
- French, D.H.**, “Can Hasan, Karaman 1961”, *TAD 11/2*, 36-37, Ankara, 1962
- French, D.H.**, “Can Hasan, Karaman 1962”, *TAD 12/1*, 21-22, Ankara, 1964
- French, D.H.**, “Can Hasan, Karaman 1963 and 1964”, *TAD 13/2*, 27-31, Ankara, 1965
- French, D.H.**, “Can Hasan, Karaman 1967”, *TAD 16/1*, 89-93, Ankara, 1968
- French, D.H.**, “Excavations at Can Hasan, Sixth Preliminary Report, 1966”, *AS 17*, 165-178, London, 1967
- French, D.H.**, “Notes on Site Distribution in the Çumra Area”, *AS 20*, 139-148, London, 1970

- French, D.H.**, “Settlement Distribution in Konya Plain, South-Central Turkey”, *Man, Settlement and Urbanism*, 231-238, London, Duckworth, 1972
- Garstang, J.**, “Excavations at Sakje-Geuzi, in North Syria: Preliminary Report for 1908” *LAAA 1*, 97-117, Liverpool, 1908
- Garstang, J.**, “Second Interim Report on the Excavations at Sakje-Geuzi in North Syria, 1911”, *LAAA 5*, 63-72, Liverpool, 1913
- Garstang, J.**, “Third Report on the Excavations at Sakje-Geuzi, 1908-1911”, *LAAA 24*, 132-134, Liverpool, 1937
- Garstang, J.**, Prehistoric Mersin, Yümük Tepe in Southern Turkey, Oxford, 1953
- Gates, M.H.**, “Archaeology in Turkey”, *AJA 100*, 277-335, New Jersey, 1996
- Gates, M.H.**, “Archaeology in Turkey”, *AJA 99*, 207-255, New Jersey, 1995
- Gatsov I.-M. Özdo an**, “Some Epi-Paleolithic Sites from NW Turkey, A açlı, Domalı and Gümü dere”, *Anatolica 20*, 97-120, Leiden, 1994
- Gelb, I.J.**, Hurrians and Subarians, Chicago, 1944
- Goetze, A.**, “Hurrians and Subarians”, *JNES 5*, 165-168, 1946
- Goetze, A.**, Kleinasien n Kùltùrgeschichte des alten Orients III, München, 1957
- Göksu H.Y., et al**, “Datierung mit Thermolumineszenz und Bestimmungen der Erhitzungstemperatur an Feuersteinen”, *Hassek Höyük*, M.R. Behm-Blancke ed., 140-147, Tübingen, 1992
- Güneri, S.**, “Do u Anadolu Yeni Gözlemler”, *TAD 30*, 149-195, Ankara, 1992
- Hanfmann, G.M.A.**, “The Bronze Age in the Near East: A Review Article”, *AJA 55/4*, 355-365, 1951
- Harmankaya, S.**, “Tülin-tepe Höyü ü (Elazı) Maden Buluntuları”, *ArkST VIII*, 369-379, Ankara, 1993
- Harmankaya, S.-B. Erdo u**, *Türkiye Arkeolojik Yerle meleri-IV- lk Tunç*, stanbul, 2002
- Harmankaya, S.-O. Tanındı**, *Türkiye Arkeolojik Yerle meleri-I-Paleolitik/Epipaleolitik*, stanbul, 1996
- Harmankaya, S.-O. Tanındı-M. Özba aran**, *Türkiye Arkeolojik Yerle meleri-III-Kalkolitik*, stanbul, 1998
- Harmankaya, S.-O. Tanındı-M. Özba aran**, *Türkiye Arkeolojik Yerle meleri-II-Neolitik*, stanbul, 1997
- Hauptmann, H.**, “Die Grabungen auf dem Nor un Tepe 1969”, *TAD 18/2*, 111-121, 1970_b

- Hauptmann, H.**, “Die Grabungen auf dem Nor un Tepe 1972. Bericht über die 5. Kampagne”, *TAD 21/1*, 59-73, Ankara, 1974_b
- Hauptmann, H.**, “Die Grabungen auf dem Nor un Tepe 1973. Bericht über die 6. Kampagne”, *TAD 23/1*, 65-86, Ankara, 1976_b
- Hauptmann, H.**, “Ein Kultgebäude in Nevali Çori”, *Between the Rivers and Over the Mountains, Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, 37-69, Roma, 1993
- Hauptmann, H.**, “Fırat Bölgesi Kazıları”, *Kayıp Zamanların Pe inde, Alman Arkeoloji Enstitüsü Anadolu Kazıları*, 65-80, stanbul, 1999
- Hauptmann, H.**, “Kalkolitik Ça 'dan İlk Tunç Ça ı'nın Bitimine Kadar Nor un Tepe'de Yerleşimin Gelişimi”, *TT Kong. 8*, 55-64, Ankara, 1979_b
- Hauptmann, H.**, “Nevali Çori- Recent Archaeological Research in Turkey”, *AS 37*, 228, 1984
- Hauptmann, H.**, “Nevali Çori: Architektur”, *Anatolica 15*, 99-110, 1988
- Hauptmann, H.**, “Nor un Tepe Kazıları, 1971”, *Keban Projesi 1971 Çalı maları 71-85*, Ankara, 1974_a
- Hauptmann, H.**, “Nor un Tepe Kazıları, 1972”, *Keban Projesi 1972 Çalı maları 41-59*, Ankara, 1976_a
- Hauptmann, H.**, “Nor un Tepe Kazıları, 1973”, *Keban Projesi 1973 Çalı maları*, 43-60, Ankara, 1979
- Hauptmann, H.**, “Nor un Tepe Kazıları, 1974”, *Keban Projesi 1974 Çalı maları*, 13-40, Ankara, 1982
- Hauptmann, H.**, “Nor un Tepe Kazısı, 1969”, *Keban Projesi 1969 Çalı maları*, 71-79, Ankara, 1971
- Hauptmann, H.**, “Nor un Tepe Kazısı, 1970”, *Keban Projesi 1970, Çalı maları 87-101*, Ankara, 1972
- Hauptmann, H.**, “Nor un-Tepe 1968 Kazıları Ön Raporu”, *Keban Projesi 1968 Yaz Çalı maları*, 103-113, Ankara, 1970_a
- Hauptmann, H.**, “Nor untepe”, *Eczacıba ı Sanat Ansiklopedisi*, 1353-1354, stanbul, 1997
- Hauptmann, H.**, “Recent Archaeological Research in Turkey. Lidar Höyük and Nevali Çori, 1986” *AS 37*, 203-207, 1987
- Hauptmann, H.**, “Recent Archaeological Research in Turkey: Nor untepe, 1972”, *AS 23*, 49-52, Ankara, 1973

- Hauptmann, H.**, “Recent Archaeological Research in Turkey: Noruntepe, 1975”, *AS* 25, 35-38, Ankara, 1975
- Hauptmann, H.**, “Zur Chronologie des 3. Jahrtausend v. Chr. Am Oberen Euphrat Augrund der Stratigraphie des Noruntepe”, *Chronologies des Pays du Caucase et de L’euphrate Aux IVe-IIIe Millenaires Varia Anatolica XI*, Ed. C. Marrot, H. Hauptmann, 419-430, 2000
- Hodder, I.**, “Conclusions”, *On the Surface: Çatalhöyük 1993-95*, 359-366, 1996
- Hood, S.**, “Excavations at Tabara el Akrad”, *AS* 1, 113-145, Ankara, 1951
- Hours, F. -O. Aurenche-J- Cauvin**, *Atlas des Sites Proche Orient (14000-5700 BP)*, Paris, 1994
- Howell, F. C. - M. Özbaran-G. Arsebük**, “Yarımburgaz 1989” *KST XIII/I*, Ankara, 17-41, 1991
- Huot, J.L.-J.P. Thalmann-D. Valbelle**, *Kentlerin Doğusu*, Ankara, 2000
- İnönü, M.-E. Segal**, *İnsan Nasıl İnsan Oldu*, İstanbul, 1974
- Kansu, A.**, “Ankara-Samsun Arasında Tarih Gezisi”, *DTCFD* 5, 119-132, Ankara, 1947
- Kansu, A.**, “1936 Yılında Ankara Ve Çevresinde Meydana Çıkarılan Paleontolojik ve Prehistorik Vesikalar Hakkında İlk Not”, *Ülkü* 8/48, 482-488, Ankara, 1937
- Kansu, A.**, “Anadolu’da Mezolitik Kültür Buluntuları”, *DTCFD* 2/5, 673-682, Ankara, 1944
- Kansu, A.**, “Bihinya’da Prehistorya Araştırmaları”, *Atatürk Konferansları II*, 111-118, Ankara, 1970
- Kansu, A.**, “İsparta ve Burdur Bölgesinde Tarih Öncesi Araştırmaları”, *Belleten* 9/34, 155-156, Ankara, 1945_b
- Kansu, A.**, “İsparta, Burdur İleri Çevresinde TTK Adına 1944 Haziranında Yapılan Prehistorya Araştırmalarına Dair İlk Rapor”, *Belleten* 9/34, 277-286, Ankara, 1945_a
- Kansu, A.**, “İstanbul ve Trakya Bölgesinde Tarih Öncesi Araştırmaları”, *Belleten* 24, 708-710, Ankara, 1960
- Kansu, A.**, “Marmara Bölgesi’nde ve Trakya’da Prehistorik İskan Tarihi Bakımından Araştırmalar”, *Atatürk Konferansları I*, 205-213, 1964
- Kansu, A.**, “Marmara ve Trakya Bölgesi’nde Tarih Öncesi Araştırmaları”, *Belleten* 29, 547-548, 1965
- Kansu, A.**, “Stone Age Cultures in Turkey”, *AJA* 51, 227-232, New Jersey, 1947

- Kansu, .A.**, “Türk Tarih Kurumu’nun Prehistorik Ara tırmaları”, *Bellekten* 3/9, 93-97, Ankara, 1939
- Kansu, .A.**, “Yarımburgaz (Küçükçekmece- stanbul) Ma arasında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Prehistorya Ara tırmaları ve Tuzla Kalkoliti inde Yeni Gözlemler”, *TT Kong* 7, 22-32, Ankara, 1972
- Kansu, .A.**, nsanlı ın Kaynakları ve lk Medeniyetler, Ankara, 1971
- Kansu, .A.**, Prehistorya Ara tırmalarında Metodlar, Ankara, 1938_b
- Kansu, .A.**, Sur Les Nouvelles Découvertes Paléolithique Faites en Anatolie Sous l’Auspice de la Société Turque d’Histoire, Kopenhagen, 1938_a
- Kansu, .A.**, Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Etiyoku u Hafriyatı 1937, Ankara, 1940
- Kansu, .A.-F. Ozansoy**, Ankara Civarında Paleolitik Yeni Bulu lar, Ankara, 1948
- Karabulut, Y.**, Türkiye Enerji Kaynakları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2000
- Karaca, Ö.**, “Pirost Höyük 1980 Çalı maları”, *KST III*, 109-114, 1981
- Karaca, Ö.**, “Pirost Höyük 1981 Çalı maları”, *KST IV*, 69-82, 1983
- Karaca, Ö.**, “Pirost Höyük 1982 Çalı maları”, *KST V*, 103-108, 1984
- Karaca, Ö.**, “Pirost Höyük 1983 Çalı maları”, *KST VI*, 37-48, 1985
- Karpuz, H.**, “Çamu lu’da Yontma Ta Ça ı Kaya Resimleri”, *TÜB TAK Bilim ve Teknik* 10/212, 1-6, Ankara, 1977
- Kınal, F.**, Eski Anadolu Tarihi, Ankara, 1962
- Kınal, F.**, Eski Anadolu Tarihi, Ankara, 1987
- Koçman, A.**, Türkiye klimi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 72, zmir, 1993
- Korfmann, M. -A. Baykal-Seeher-S. Kılıç**, Anatolien in der Frühen und Mittleren Bronzezeit-I. Bibliographie zur Frühbronzezeit, Göttingen, 1994
- Korfmann, M. -Ç. Girgin-C. Morçöl-S. Kılıç**, “Kumtepe 1993 Bericht über Rettungsgrabung”, *Studia Troica* 5, 212-289, 1995
- Korfmann, M.**, “1987 Yılı Be ik-Sivritepe, Be ik-Koyu ve Troia Çalı maları”, *KST XI*, 323-330, Ankara, 1989
- Korfmann, M.**, “1991 Yılı Troia Çalı maları”, *KST XIV/I*, 381-406, Ankara, 1993
- Korfmann, M.**, “1996 Troia Kazı Sonuçları”, *KST XIX/I*, 427-453, Ankara, 1998
- Korfmann, M.**, “1997 Troia Kazıları”, *KST XX/I*, 357-370, Ankara, 1999
- Korfmann, M.**, “1998 Troia Kazıları”, *KST XXI/I*, 287-298, Ankara, 2000

- Korfmann, M.**, “Be ik-Yassitepe, 1986 Kazı Raporu”, *KST VII*, 131-134, Ankara, 1988
- Korfmann, M.**, “Be ik-Yassitepe, Be ik-Sivritepe ve Be ik Mezarlı ı 1984 Ön Raporu”, *KST VII*, 229-238, Ankara, 1986
- Korfmann, M.**, “Demircihöyük eine Frühbronzezeitliche Festung an der Phrygische-Bithynischen Grenze Kampagne 1976”, *TAD 25/1*, Ankara, 135-163, 1981
- Korfmann, M.**, “Demircihöyük –Eine Vorgeschichtliche Siedlung an der Phrygische-Bithynischen Grenze, Kampagne 1975”, *TAD 24/2*, Ankara, 39-59, 1977_a
- Korfmann, M.**, “Recent Archaeological Research in Turkey: Be ik-tepe 1983”, *AS 35*, London, 182-183, 1985
- Korfmann, M.**, “Recent Archaeological Research in Turkey: Demircihöyük, 1976”, *AS 27*, London, 37-38, 1977_b
- Korfmann, M.**, “Red Cross Bowl-Angeblichner Leittyp für Troya V”, *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens, Festschrift für Kurt Bittel*, 236-237, Mainz am Rhein, 1983_a
- Korfmann, M.**, “Troia 1992 Kazı Çalı maları”, *KST XV/I*, 325-360, Ankara, 1994
- Korfmann, M.**, “Troia 1994 Kazı Çalı maları”, *KST XVII/I*, 283-303, Ankara, 1996
- Korfmann, M.**, “Troia 1995 Kazı Çalı maları”, *KST XVIII/I*, 213-229, Ankara, 1997
- Korfmann, M.**, “Troia 1999 Kazıları”, *KST XXI/I*, 279-288, Ankara, 2001
- Korfmann, M.**, “Troia Çalı maları 1989-1990”, *KST XIV/I*, 423-446, Ankara, 1992
- Korfmann, M.**, Demircihöyük I: Architectur, Statigraphie und Befunde, Mainz am Rhein, 1983_b
- Korfmann, M.**, Demircihöyük: Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978, Mainz am Rhein, 1987
- Korfmann, M.**, “1993 Yılı Troya Çalı maları”, *KST XVI/I*, 239-262, Ankara, 1995
- Ko ay, H.Z.**, “Pulur (Summary of Archaeological Research)”, *AS 11*, 20-21, London, 1961
- Ko ay, H.Z.**, “Karaz Sondajı”, *TT Kong. 3*, 165-169, Ankara, 1948
- Ko ay, H.Z.**, “Keban’ın Pulur (Sakyol) Höyü ü Kazısında Bulunan Kutsal Ocaklar”, *TT Kong. 8*, 77-80, Ankara, 1979
- Ko ay, H.Z.**, “Pulur (Sakyol) Kazısı 1968 Ön Raporu”, *Keban Projesi 1968 Çalı maları*, 139-142, Ankara, 1970
- Ko ay, H.Z.**, “Pulur (Sakyol) Kazısı 1969”, *Keban Projesi 1969 Çalı maları*, 99-101, Ankara, 1971

- Ko ay, H.Z.**, “Pulur (Sakyol) Kazısı 1970”, *Keban Projesi 1970 Çalı maları*, 127-128, Ankara, 1972_a
- Ko ay, H.Z.**, “Pulur Kazısı, 1960”, *TAD 11*, 25-28, Ankara, 1962
- Ko ay, H.Z.**, “Sakyol (Pulur) Tarih Öncesi Kazısı”, *TT Kong 7*, 53-55, Ankara, 1972_b
- Ko ay, H.Z.**, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Ankara, 1974
- Ko ay, H.Z.**, *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970*, Ankara, 1976
- Ko ay, H.Z.-H. Vary**, *Güzelova (Tufanç) Erzurum Kazısı 1961*, Ankara, 1967
- Ko ay, H.Z.-H. Vary**, *Güzelova Erzurum Kazısı*, Ankara, 1967
- Ko ay, H.Z.-H. Vary**, *Pulur Kazısı, 1960 Mevsimi Çalı maları Raporu*, Ankara, 1964
- Ko ay, H.Z.-J. Sperling**, *Troad’da Dört Yerle me Yeri*, Ankara, 1936
- Ko ay, H.Z.-K. Turfan**, “Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”, *Belleten 23/91*, 349-413, Ankara, 1959
- Ko ay, H.Z.-M. Akok**, “Pulur Kazısı”, *TT Kong. 6*, 14-15, Ankara, 1967
- Kökten, K.**, “1952 Yılında Yaptı ım Tarih Öncesi Ara tırmaları Hakkında”, *DTCFD 11/2-4*, 177-209, Ankara, 1953
- Kökten, K.**, “1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Ara tırmaları”, *Belleten 11/43*, 431-472, Ankara, 1947_b
- Kökten, K.**, “1946 Yılı Tarihöncesi Ara tırmaları. Antalya, Diyarbakır, Urfa, Gaziantep Çevreleri Haberler”, *Belleten 12/45*, 161-163., Ankara, 1947_a
- Kökten, K.**, “1947 Yılı Tarih Öncesi Ara tırmaları”, *Belleten 12/45*, 223-226, Ankara, 1947_d
- Kökten, K.**, “1949 Yılı Tarihöncesi Ara tırmaları Hakkında Kısa Rapor”, *Belleten 13/52*, 811-829, Ankara, 1949
- Kökten, K.**, “Anadolu Prehistorik Yerlerinin Da ılı ı Üzerinde Bir Ara tırma”, *DTCFD 10/3-4*, 167-207, 1952_a
- Kökten, K.**, “Anadolu PrehistorikYerle me Yerleri ve 1944-1948 Yıllarında Yapılan Tarih Öncesi Ara tırmaları”, *TT Kong. 4*, 195-209, Ankara, 1952_b
- Kökten, K.**, “Anadolu-Mara Vilayetinde Tarihten Dip Tarihe Gidi ”, *TAD 10/1*, 47-48, Ankara, 1960
- Kökten, K.**, “Antalya’da Karain Ma arasında Yapılan Prehistorya Ara tırmalarına Toplu Bir Bakı ”, *Belleten 19/75*, 271-283, Ankara, 1955
- Kökten, K.**, “Bazı Prehistorik stasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler”, *DTCFD 5/1-5*, 223-236, Ankara, 1947_c

- Kökten, K.**, “Die Stellung von Karain Innerhalb der Turkischen Vorgeschichte”, *Anadolu (Anatolia)* 7, 59-86, Ankara, 1964_b
- Kökten, K.**, “İstanbul’un Batısında Eskita (Paleolitik) Devrine Ait Yeni Buluntular”, *DTCFD* 20/3-4, 277-278, Ankara, 1963
- Kökten, K.**, “Karain’in Türkiye Prehistoryasındaki Yeri”, *Türk Coğrafya Dergisi* 22-23, 17-27, Ankara, 1964_a
- Kökten, K.**, “Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1969”, *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, 13-16, Ankara, 1971
- Kökten, K.**, “Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1971”, *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, 1-5, Ankara, 1974
- Kökten, K.**, “Kuzey-Batı Anadolu’nun Tarih Öncesi Hakkında Yeni Gözlemler”, *DTCFD* 9/3, 201-213, Ankara, 1951
- Kökten, K.**, “Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt ve Çevresinin Yeri”, *DTCFD* 3/5, 465-484, Ankara, 1944_a
- Kökten, K.**, “Maraş ve Antalya Vilayetinde Süreli Dip Tarih Araştırmaları Hakkında Kısa Rapor”, *TAD* 11/1, 40-41, Ankara, 1962
- Kökten, K.**, “Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar”, *Bulleten* 8/32, 659-680, Ankara, 1944_b
- Kökten, K.**, “Samsun Vilayeti Tekeköy Civarında Prehistorik Araştırmalar”, *Ülkü* 17/98, 121-124, Ankara, 1941
- Kökten, K.**, “Tarsus-Antalya Arası Sahil Eridi Üzerinde ve Antalya Bölgesinde Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”, *TAD* 8/2, 10-16, Ankara, 1959
- Kökten, K.**, Karain Klavuzu (Antalya), Ankara, 1967
- Kökten, K.**, Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt ve Çevresinin Yeri, *DTCFD-III-5*, Ankara, 1945
- Kökten, K.-N. Özgüç-T. Özgüç**, “1940 ve 1941 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor”, *Bulleten* 9/35, 361-400, Ankara, 1945
- Krupnov**, “The Most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian Community”, *Soviet Anthropology and Archaeology* III, 31-42, 1964
- Lamb, W.**, “Schliemann’s Prehistoric Sites in the Troad”, *PZ* 23, 111-131, Berlin, 1932
- Lamb, W.**, “The Culture of North-east Anatolia and its Neighbours”, *AS* IV, 21-32, London, 1954

- Lambrianides, K.- N. Spencer**, “Madra Çay”, *Anatolian Archaeology* 3,18-19, 1998_a
- Lambrianides, K. -N-Spencer-S. Vardar-H.Gümü** , “The Marda Çay Delta Archaeological Project, First Preliminary Report”, *AS* 46, 167-200, London, 1996
- Lang, D.M.**, Armenia: Cradle of Civilization, London Armenia, 1970
- Lloyd, S.**, Early Highland Peoples of Anatolia, London, 1967
- Lloyd, S.-J. Mellaart**, “Beycesultan Excavations: First Preliminary Report”, *AS* 5, 101-135, London, 1955
- Lloyd, S.-J. Mellaart**, “Beycesultan Excavations”, *AS* 8, 93-125, London, 1958
- Lloyd, S.-J. Mellaart**, “Beycesultan Excavations”, *AS* 9, 35-50, London, 1959
- Lloyd, S.-J. Mellaart**, Beycesultan I, The Late Chalcolithic and Early Bronze Age Levels, London, 1962
- Lloyd, S.-J. Mellaart**, Beycesultan II, London, 1965
- Maisels, J.K.**, Uygarlı ın Do u u, Ankara, 1999
- Matthews, R.**, “Surface Scraping and Planning”, *On the Surface: Çatalhöyük 1993-95*, 79-99, 1996_b
- Matthews, R.**, “Systematic Surface Collection”, *On the Surface: Çatalhöyük 1993-95*, 73-77, 1996_a
- Mellaart, J.**, “Archaeological Evidence for Trade Routes between Syria and Mesopotamia and Anatolia during the Early and the Beginning of the Middle Bronze Age”, *Studi Eblaiti* 5, 15-32, 1982
- Mellaart, J.**, “Anatolia c. 4000-2300 B.C.”, *CAH I, Bölüm XVII*, Cambridge, 1962
- Mellaart, J.**, “Anatolian Chronology in the Early and Middle Bronze Age”, *AS* 7, 55-88, London, 1957
- Mellaart, J.**, “Early Cultures of the South Anatolian Plateau, I”, *AS* 11, 159-184, London, 1961_b
- Mellaart, J.**, “Excavations at Hacilar. 1959”, *TADIO/1*, 67-68, Ankara, 1960_b
- Mellaart, J.**, “Excavations at Hacilar. First Preliminary Report”, *AS* 8, 127-156, London, 1958_b
- Mellaart, J.**, “Excavations at Hacilar. Fourth Preliminary Report 1960”, *AS* 11, 39-75, London, 1961_a
- Mellaart, J.**, “Excavations at Hacilar. Second Preliminary Report, 1958”, *AS* 9, 51-65, London, 1959_a

- Mellaart, J.**, “Excavations at Hacilar. Third Preliminary Report 1959”, *AS 10*, 83-104, London, 1960_a
- Mellaart, J.**, “Prehistory of and its Relations with the Balkans”, *Studia Balcanica 5*, 120-137, Sofia, 1971
- Mellaart, J.**, “Preliminary Report on Survey of Pre-classical Remains in Southern Turkey”, *AS 4*, 175-240, London, 1954
- Mellaart, J.**, “The End of the Early Bronze Age in Anatolia and Aegean”, *AJA 62*, 9-33, New Jersey, 1958_a
- Mellaart, J.**, “The Prehistoric Pottery from the Neolithic to the Beginning of EB VI (c. 7000-2500 BC)”, *The River Qoueig, Northern Syria and its Catchment-I, BAR International Series 98*, 131-139, Oxford, 1981
- Mellaart, J.**, Excavations at Hacilar I-II, Edinburg, 1970
- Mellaart, J.**, The Neolithic of the Near East, London, 1975
- Mellink, M.J.**, “Archaeology in Asia Minor: Gaziantep Area”, *AJA 68*, 149-166, New Jersey, 1964_a
- Mellink, M.J.**, “Archaeology in Asia Minor”, *AJA 59*, 231-240, New Jersey, 1956
- Mellink, M.J.**, “Archaeology in Asia Minor”, *AJA 64*, 57-69, New Jersey, 1960
- Mellink, M.J.**, “Archaeology in Asia Minor”, *AJA 65*, 71-85, New Jersey, 1961
- Mellink, M.J.**, “Archaeology in Asia Minor”, *AJA 66*, 71-85, New Jersey, 1962
- Mellink, M.J.**, “Archaeology in Asia Minor”, *AJA 67*, 173-190, New Jersey, 1963
- Mellink, M.J.**, “Archaeology in Asia Minor”, *AJA 69*, 133-149, New Jersey, 1965
- Mellink, M.J.**, “Archaeology in Asia Minor”, *AJA 71*, 155-174, New Jersey, 1967
- Mellink, M.J.**, “Archaeology in Asia Minor”, *AJA 72*, 125-147, New Jersey, 1968
- Mellink, M.J.**, “Archaeology in Asia Minor”, *AJA 73*, 203-227, New Jersey, 1969
- Mellink, M.J.**, “Archaeology in Asia Minor”, *AJA 74*, 157-188, New Jersey, 1970
- Mellink, M.J.**, “Archaeology in Asia Minor”, *AJA 75*, 161-181, New Jersey, 1971
- Mellink, M.J.**, “Archaeology in Asia Minor”, *AJA 76*, 165-188, New Jersey, 1972
- Mellink, M.J.**, “Archaeology in Asia Minor”, *AJA 77*, 169-193, New Jersey, 1973
- Mellink, M.J.**, “Archaeology in Asia Minor”, *AJA 78*, 105-130, New Jersey, 1974
- Mellink, M.J.**, “Archaeology in Asia Minor”, *AJA 79*, 201-222, New Jersey, 1975
- Mellink, M.J.**, “Archaeology in Asia Minor”, *AJA 80*, 261-289, New Jersey, 1976
- Mellink, M.J.**, “Archaeology in Asia Minor”, *AJA 81*, 289-321, New Jersey, 1977
- Mellink, M.J.**, “Archaeology in Asia Minor”, *AJA 82*, 315-338, New Jersey, 1978
- Mellink, M.J.**, “Archaeology in Asia Minor”, *AJA 83*, 331-344, New Jersey, 1979
- Mellink, M.J.**, “Archaeology in Asia Minor”, *AJA 84*, 501-518, New Jersey, 1980

- Mellink, M.J.**, “Archaeology in Asia Minor”, *AJA* 85, 463-479, New Jersey, 1981
- Mellink, M.J.**, “Archaeology in Asia Minor”, *AJA* 86, 557-576, New Jersey, 1982
- Mellink, M.J.**, “Archaeology in Asia Minor”, *AJA* 87, 427-442, New Jersey, 1983
- Mellink, M.J.**, “Archaeology in Asia Minor”, *AJA* 88, 441-459, New Jersey, 1984
- Mellink, M.J.**, “Archaeology in Asia Minor”, *AJA* 89, 547-567, New Jersey, 1985
- Mellink, M.J.**, “Archaeology in Asia Minor”, *AJA* 91, 1-30, New Jersey, 1987
- Mellink, M.J.**, “Archaeology in Asia Minor”, *AJA* 92, 101-131, New Jersey, 1988
- Mellink, M.J.**, “Archaeology in Asia Minor”, *AJA* 93, 105-133, New Jersey, 1989
- Memi, E.**, *Eskiça Türkiye Tarihi*, Konya, 1989
- Meriggi, P.**, “Quarto Viaggio Anatolica”, *Oriens Antiquus* 5, 67-109, Roma, 1966
- Miller, N.**, “Some archaeobotanical Remains from the 1992 Excavation Season at Hacinebi Tepe”, *Anatolica* 22, 168-172, Leiden, 1996
- Minzoni, A.-Deroche**, “1986 Yılı Gaziantep Yöresi Paleolitik Ara tırmalar”, *AraST* VI, 591-594, Ankara, 1988
- Minzoni, A.-Deroche**, “Middle and Upper Paleolithic in the Taurus-Zagros Region”, *The Paleolithic Prehistory of the Zagros-Taurus*, 147-158, Pennsylvania, 1993
- Naumann, R.**, *Eski Anadolu Mimarlı ı*, Ankara, 1985
- Orthmann, W.**, “Eskiyapar”, *AfO* 23, 156, Berlin, 1970
- Orthmann, W.**, *Frühe Keramik von Bo azköy*, Berlin, 1963
- Özbakan, M.**, “Tülintepe, Tepecik, kiztepe Kazılarına ait C-14 Sonuçları”, *TÜB TAK-ARÜTOB II/2*, 95-99, stanbul, 1981
- Özbal, H.**, “Tepecik, Tülintepe Metal, Filiz ve Cüruf Analizleri Sonuçları”, *TÜB TAK-ARÜTOB III/3*, 203-217, stanbul, 1983
- Özba aran, M.**, “The Historical Background of Researches at the Cave of Yarımburgaz”, *Halet Çambel çin Prehistorya Yazıları*, 27-39, stanbul, 1995
- Özbek, M.**, “Çayönü nstanları ve Sa lık Sorunları”, *ArkST IV*, 121-152, Ankara, 1989
- Özbek, M.**, “De irmentepe Eski nstan Topluluklarının Demografik ve Antropolojik Açından Analizi”, *ArkST I*, 107-130, Ankara, 1986
- Özdo an, M. -A. Özdo an-I. Caneva-M. Davis-A. Koyunlu**, “1990 Yılı Çayönü Kazı ve Onarım Çalı maları”, *KST XIII/I*, 97-125, Ankara, 1992
- Özdo an, M. -A. Özdo an-I. Caneva-M. Davis-A. Koyunlu**, “1991 Yılı Çayönü Kazıları”, *KST XIV/I*, 71-86, Ankara, 1993

- Özdoğan, M. -A. Özdoğan-M. Davis**, “1989 Yılı Çayönü Kazıları”, *KST XIII/I*, 71-86, Ankara, 1991
- Özdoğan, M. -A. Özdoğan-O.Bar-Yosef-W.van Zeist**, “Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi, 30 Yıllık Bir Genel Değerlendirme”, *KST XV/I*, 103-122, Ankara, 1994
- Özdoğan, M.**, “1983 Yılı Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları”, *AraST II*, 221-232, Ankara, 1985
- Özdoğan, M.**, “1984 Yılı Trakya ve Doğu Marmara Araştırmaları”, *AraST III*, 409-420, Ankara, 1986
- Özdoğan, M.**, “Çayönü: The Chipped Stone Industry of the Pottery Neolithic Layers”, *Neolithic Chipped Stone Industries of Fertile Crescent*, 267-277, Berlin, 1994
- Özdoğan, M.**, “Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları”, *AraST I*, 63-68, Ankara, 1984
- Özdoğan, M.**, “Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları”, *TAD 26/I*, 37-61, Ankara, 1982
- Özdoğan, M.**, “Kulübeden Konuta: Mimarlıkta İlkler”, *Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme*, 19-30, İstanbul, 1996_a
- Özdoğan, M.**, “Pendik: A Neolithic Site of Fikirtepe Culture in the Marmara Region”, *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien, Festschrift für Kurt Bittel*, 401-411, Mainz am Rhein, 1983_b
- Özdoğan, M.**, “Trakya ve Doğu Marmara Araştırmaları 1981 Yılı Çalışmaları”, *KST IV*, 137-142, Ankara, 1983_a
- Özdoğan, M.**, “Vinça and Anatolia: A New Look at a Very Old Problem or Redefining Vinça Culture from the Perspective of Eastern Tradition”, *Anatolica 19*, 173-193, Leiden, 1993
- Özdoğan, M.**, “Yakındoğu Neolitik ve Güneydoğu Anadolu: Eleştirel Bir Değerlendirme”, *Metin Akyurt-Bahattin Devam Anı Kitabı, Eski Yakındoğu Kültürleri Üzerine İncelemeler*, 267-280, İstanbul, 1995
- Özdoğan, M.**, *Ağrı Fırat Havzası 1977 Yüzeysel Araştırması*, Ankara, 1977
- Özdoğan, M.-A. Özdoğan**, “Çayönü, A Conspectus of Recent Work”, *Préhistoire du Levant II. Processus des Changements Culturels. Hommage à Francis Hours*, 387-396, Paris, 1990
- Özdoğan, M.-A. Özdoğan**, “Pre-Halafian Pottery of Southern Anatolia-With Special Reference to the Çayönü Sequence”, *Between the Rivers and Over the*

Mountains, Archaeologica anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata, 87-103, Roma, 1993

- Özgülç, T.**, “Ön Tarihte Anadolu Yapıları”, *DTCFD* 2/3, 41-71, Ankara, 1945
- Özgülç, T.**, “Samsun Hafriyatının 1941-42 Yılı Neticeleri”, *TT Kong* 3, 393-419, Ankara, 1948
- Özgülç, T.-M. Akok**, Horoztepe Eski Tunç Devri Mezarlı ı ve skan Yeri, Ankara, 1958
- Özsait, M.**, “Burdur Çevresinde Yeni Prehistorik Yerle meler”, *TT Kong* 8, 101-106, Ankara, 1979
- Özta , T.-E. Yıldırım**, enkaya İçesinin Arazi Kullanım Durumu ve Toprak Sorunları, Atatürk Üniversitesi Oltu Meslek Yüksekokulu, Geçmi ten Gelece e Oltu Sempozyumu, Erzurum, 1998
- Palmieri, A. -A.Hauptmann-K. Hess-K. Sertok**, “The Composition of Ores and Slags Found at Arslantepe, Malatya”, *Archaeometry* 94. *The Prceedings of the 29th International Symposium on Archaeometry*, eds.
- Palmieri, A.**, “Arslantepe Excavations, 1982”, *KST V*, 97-102, Ankara, 1984
- Palmieri, A.**, “The 1973 and 1975 Campaigns at Arslantepe (Malatya)”, *TAD* 24/2, 123-132, Ankara, 1977
- Palmieri, A.**, “The 1985 Campaign at Arslantepe, Malatya”, *KST VIII*, 67-74, Ankara, 1987
- Palmieri, A.**, “Two Years of Excavations at Arslantepe (Malatya)”, *TAD* 19/2, 203-211, Ankara, 1972
- Parlak, T.**, Oltu ve Köylerinde Bardız Kilimcili i, Erzurum, 2002
- Payne, S.**, “Can Hasan III, Animal Bones-The Year’s Work”, *AS* 29, 8-9, London, 1979
- Payne, S.**, “Can Hasan III. The Anatolian Aceramic and the Grek Neolithic”, *Papers in Economic Prehistory*, 191-194, Cambridge, 1972
- Pehlivan, M.**, En Eski Ça lardan Urartu'nun Yıkılı ına Kadar Erzurum ve Çevresi, Erzurum, (Basılmamı Doktora Tezi) 1984.
- Perrot, J.**, Reconnaissance Archaologiques en Turquie1 Meridionale 1961, Jerusalem, 1962
- Piotrovskii, B.B.**, “The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C.”, *VI.International Concrress of Prehistoric and Protohistoric Sciences*”, Moscow, 7, 1962

- Roodenberg, J.J.**, “1983 Yılı Hayaz Höyük ve Civarı (Kumartepe) Kazıları”, *KST VI*, 1-4, Ankara, 1985
- Roodenberg, J.J.**, “Hayaz Höyük Kazısının İlk Sonuçları”, *KST III*, 93-94, Ankara, 1981
- Roodenberg, J.J.**, “Note Sur La Troisième Campagne de Fouilles à Hayaz Höyük”, *Anatolica 9*, 27-32, Belgique, 1982
- Rosenberg, M.**, “A Preliminary Description of Lithic Industry from Hallan Çemi”, *Neolithic Chipped Stone Industries of Fertile Crescent*, 223-238, Berlin, 1994
- Rosenberg, M.**, “Hallan Çemi Kazısı 1992”, *KST XVI/I*, 85-94, Ankara, 1995_a
- Rosenberg, M.**, “The Batman Rivr Archaeological Reconnaissance Survey, 1990”, *Ara ST IX*, 447-460, Ankara, 1992
- Rosenberg, M.**, “The Hallan Çemi Excavation 1991”, *KST XIV*, 117-130, Ankara, 1993
- Rosenberg, M.**, “The Hallan Çemi Excavation 1993”, *KST XVI/I*, 79-83, Ankara, 1995_b
- Rosenberg, M.-H. Togul**, “The Batman River Archaeological Site Survey, 1990”, *Anatolica 17*, 241-254, London, 1991
- Russel, H.F.**, Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia, London, 1980
- Sagona, A. -C. Sagona-H. Özkorucuklu**, “Excavations at Sos Höyük-1994”, *KST XVIII/I*, 129-150, Ankara, 1996
- Sagona, A. -C. Sagona-H. Özkorucuklu**, “Excavations at Sos Höyük-1994: First Preliminary Report”, *AS 45*, 193-218, London, 1995
- Sagona, A. -M. Erkmen-C. Sagona**, “Excavations at Sos Höyük, 1996”, *KST XIX/I*, 245-250, Ankara, 1998_a
- Sagona, A. -M. Erkmen-C. Sagona**, “Excavations at Sos Höyük-1995”, *KST XVIII/I*, 13-143, Ankara, 1997_a
- Sagona, A. -M. Erkmen-C. Sagona-I. Mc Niven-S. Howells**, “Excavations at Sos Höyük, 1997; Fourth Preliminary Report”, *Anatolica 24*, 31-64, Leiden, 1998_b
- Sagona, A. -M. Erkmen-C. Sagona-I. Thomas**, “Excavations at Sos Höyük, 1996; Third Preliminary Report”, *Anatolica 23*, 181-226, Leiden, 1997_b
- Sagona, A.**, “Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory a Provisional Chronology for Northeast Anatolia”, *Chronologies des Pays du Caucase et de L’Euprate aux IVe-IIIe Millenaires*, 329-373, 2000
- Sagona, A.**, The Caucasian Region in the Early Bronze Age, Oxford, 1984

- Sagona, A.-C. Sagona**, "Excavations at Sos Höyük, 1998", *KST XXII/I*, 143-144, Ankara, 2000
- Sagona, A.-C. Sagona**, "Excavations at Sos Höyük, 1999", *KST XXIII/I*, 129-131, Ankara, 2001_b
- Sanver, M.**, "kıztepe I-II ve Tepecik Örneklerinden Elde Edilen Arkeomanyetik Alan İddeti Verileri", *TÜB TAK-ARÜTOB IV*, 185-203, Ankara, 1984
- Schaffer, J.F.A.**, *Stratigraphie Comparee et Chronologie de l'Asie Occidentale*, London, 1948
- Schliemann, H.**, *Ilios, The City and Country of the Trojans*, London, 1881
- Schliemann, H.**, *Troja*, London, 1884
- Seeher, J.**, "Demircihöyük Nekropol Kazısı: 1991 Yılı Sonuçları", *KST XIV/I*, 365-379, Ankara, 1993
- Seeher, J.**, *Demircihöyük. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978*, III, 1, Die Keramik 1, Mainz am Rhein, 1987
- Seeher, J.**, *Die Bronzezeitliche Nekropole von Demircihöyük-Sarıket*, Tübingen, 2000
- Sekizinci Be Yıllık Kalkınma Planı**, Madencilik (Enerji Hammaddeleri: Kömür), Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara, 2001
- Selen, H.S.**, *Do u Anadolu Yolları ve Manzaraları*, Türk Co rafya Dergisi, Yıl: VI-VIII, Sayı: XI-XIII, Ankara, 1948-49
- Serdaro lu, Ü.**, *A a ı Fırat Havzasında Ara tırmalar 1975*, Ankara, 1977
- Sevin, A.**, "Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu", *AnAr XI*, 47, 1989
- Sevin, V.- I. Caneva**, "1993 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları", *KST XVI/I*, 27-42, Ankara, 1995
- Sevin, V.-I. Caneva**, "1994 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları", *KST XVII/I*, 71-93, Ankara, 1996
- Sözer, N.**, *Erzurum Ovasında Tarih Öncesi Kır Yerle mesi*, Türk Co rafya Dergisi, Sayı (No): 22-23, İstanbul, 1963
- Speiser, E.**, "Hurrians and Subarians", *JAOS* 68, 1-13, 1948
- Sperling, J.W.**, "Kum Tepe in the Troad, Trial Excavations, 1934", *Hesperia* 45, 305-364, Wien, 1976
- Stein, G.J.-A. Mısır**, "1994 Excavations at Hacınebi Tepe", *KST XVIII/I*, 109-128, Ankara, 1996
- Stein, G.J.-A. Mısır**, "Excavations at Hacınebi, 1993", *KST XVII/I*, 121-140, Ankara, 1995

- Stein, G.J.-A. Mısır**, “Mesopotamian-Anatolian Interaction at Hacinebi, Turkey: Preliminary Report on the 1992 Excavations”, *Anatolica* 20, 145-189, Leiden, 1994_b
- Stein, G.J.-A. Mısır**, “Excavations at Hacinebi, 1992”, *KST XV/I*, 131-152, Ankara, 1994_a
- Stein, G.J.-K. Boden-C. Edens-J.P. Edens-K. Keith-A.Mc Mahon-H. Özbal**, “Excavations at Hacinebi, Turkey-1996: Preliminary Report”, *Anatolica* 23, 111-171, Leiden, 1997
- enel, A.**, İkel Topluluktan Uygur Topluma Geçi A amasında Ekonomik, Toplumsal ve Dü ünsel Yapıların Etkile imi, Ankara, 1995
- enyürek, M.S. -E. enyürek-H. Gültekin-A. Dönmez**, “Larisa Civarında Höyücekte Yapılan Sondaj”, *Belleten* 14/55, 487-495, Ankara, 1950
- enyürek, M.S.**, “ A Note on the Skulls of Chalcolithic Age From Yümüktepe”, *Belleten* 18/69, 247-270, Ankara, 1954
- enyürek, M.S.**, “1958 Yılında Samanda Yakınında Bir Ma arada Yapılan Sondaj”, *Anadolu (Anatolia)* 3, 57-63, Ankara, 1958_b
- enyürek, M.S.**, “Ankara Civarında Bulunan Birkaç Paleolitik Alete Dair Bir Not”, *DTCFD* 2/2, 345-348, Ankara, 1944
- enyürek, M.S.**, “Hatay ve Adıyaman’da Tarih Öncesi Ara tırmaları”, *Belleten* 25/98, 518, Ankara, 1961_b
- enyürek, M.S.**, “Tarih öncesi Ara tırmaları”, *Belleten* 23, 688-689, Ankara, 1959_b
- enyürek, M.S.**, “Tarih öncesi Ara tırmaları”, *Belleten* 24, 149-161, Ankara, 1960
- enyürek, M.S.**, “Tikalı Ma aranın Paleolitik Endüstrisine Dair Bir Not”, *Belleten* 23, 10-26, Ankara, 1959_a
- enyürek, M.S.**, “Truva Civarında Kumtepe’de Bulunmu Olan skeletlere Dair Bir Not”, *DTCFD* 7/2, 295-304, Ankara, 1949
- enyürek, M.S.-E.Y. Bostancı**, “Hatay Vilayetinde Prehistorya Ara tırmaları”, *Belleten* 22/86, 147-156, Ankara, 1958_a
- enyürek, M.S.-E.Y. Bostancı**, “Hatay Vilayetinin Paleolitik Kültürleri”, *Belleten* 22/86, 171-190, Ankara, 1958_b
- enyürek, M.S.-E.Y. Bostancı**, “The Excavations of a Cave Near the Village of Ma aracık in the Vilayet of the Hatay”, *Anadolu (Anatolia)* 1, 81-83, Ankara, 1956
- Tarhan, M.T.-V. Sevin**, "Van Bölgesinde Urartu Ara tırmaları I: Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler" *AnAr* 4-5, 273 vdd, 1976-1977

- Tomsky, J.**, Das Altpalaeolithikum im Vorderen Orient, Wiesbaden, 1982
- Topalo lu, Y.**, Ardahan-Çıldır Bölgesi Tarihi ve Arkeolojik Ara tırmalar, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamı Yüksek Lisans Tezi (Tez Yöneticisi: Alpaslan Ceylan), Erzurum, 2006
- Tosun, M.**, Mezopotamya Silindir Mühürlerinde Huri-Mitanni Üslubu, Ankara, 1956
- Toynbee, A.**, Tarih Bilinci, stanbul, 1978
- Türkmeno lu, A.C.-E.H. Göktürk**, “An Investigation on the Manufacturing Technology of the De irmentepe (Malatya) Pottery”, *Archaeometry* 94. *The Proceedings of the 29th International Symposium on Archaeometry*, 599-607, Ankara, 1996
- Umar, B.**, Türkiye Halkının lk Ça Tarihi, zmir, 1982
- Ülkü Mecmuası**, Cilt III, Sayı: 27
- Ünal, Ç.**, enkaya'nın Co rafi Etüdü, Erzurum, 2004
- van Loon, M.N.**, Urartian Art, Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations, stanbul, 1966
- van Loon, M.N.**, “Korucutepe Kazısı 1969”, *Keban Projesi 1969 Çalı maları*, 47-56, Ankara, 1971_b
- van Loon, M.N.**, “Recent Archaeological Research in Turkey: Korucutepe Near Elazı ”, *AS 21*, 17-19, London, 1971_a
- van Loon, M.N.**, Korucutepe I, Amsterdam, 1975
- van Loon, M.N.**, Korucutepe II, Amsterdam, 1978
- van Loon, M.N.-H.G. Güterbock**, “Korucutepe Kazısı, 1970”, *Keban Projesi 1970 Çalı maları*, 79-81, Ankara, 1972_a
- van Loon, M.N.-H.G. Güterbock**, “The 1970 Excavation at Korucutepe near Elazı ”, *TAD 19/1*, 127-131, Ankara, 1972_b
- van Loon, M.N.-H.G. Güterbock**, “The 1969 Excavation at Korucutepe near Elazı ”, *TAD 18/2*, 127-132, Ankara, 1970
- von der Osten**, Discoveries in Anatolia 1930-31, Chicago, 1933
- von der Osten, H.H.**, Explorations in the Asia Minor, 1927-28, Chicago, 1929
- von der Osten, H.H.**, Explorations in the Asia Minor, 1929, Chicago, 1930
- von der Osten, H.H.**, The Alishar Höyük. Season of 1930-1932. Part 1, Chicago, 1937
- Weiner, J.**, “Beobachtungen zum Hornstein-Rohmaterial und seinem schlagtechnischen Verhalten”, *Hassek Höyük*, 225-237, Tübingen, 1992

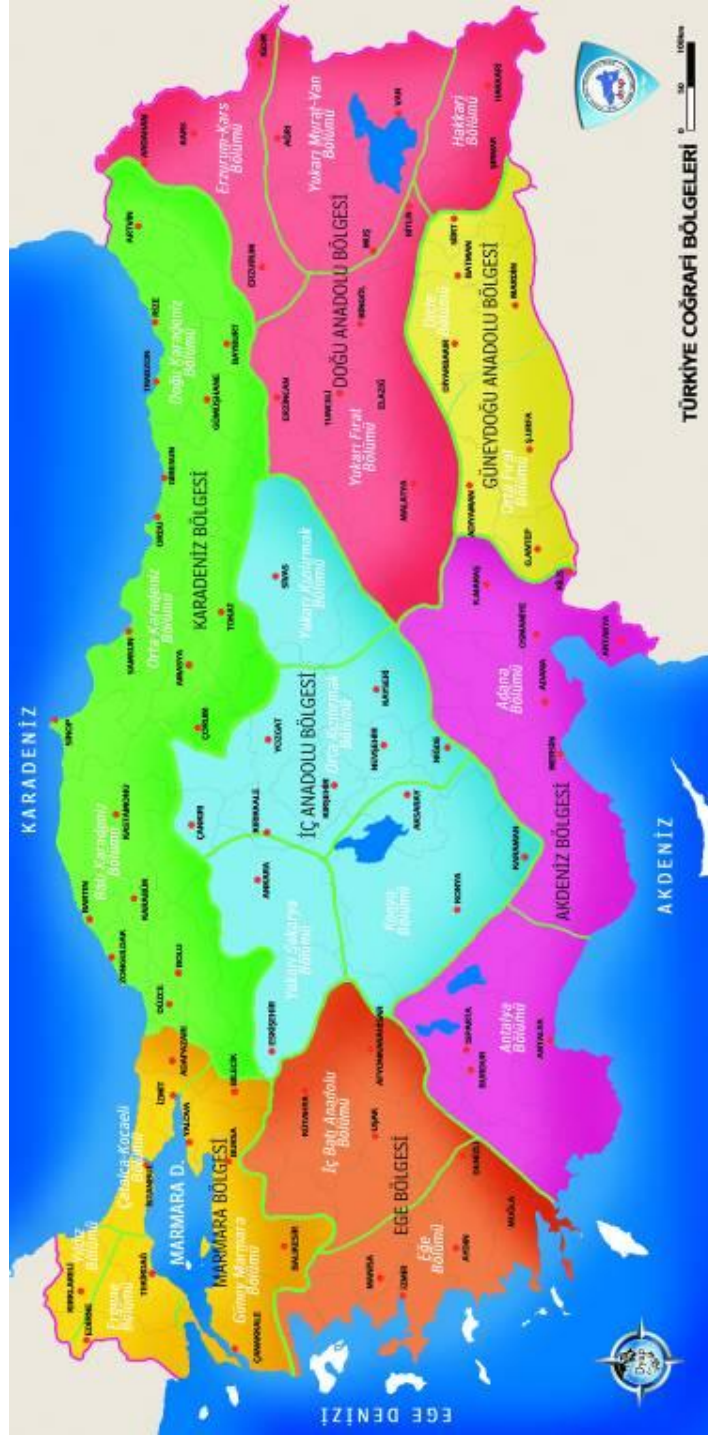
- Weiner, K.L.-L. Masch-G. Klenk**, “Mineralogische Untersuchungen an Späturukzeitlicher und Frühbronzezeitlicher Keramik”, *Hasek Höyük*, 86-100, Tübingen, 1992
- Yakar, J.**, “Hacılar”, *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East 1*, 448-449, New York, Oxford, 1997
- Yakar, J.**, “Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia, Part I”, *AS 34*, 59-86, London, 1984
- Yakar, J.**, “Troy and Anatolian Early Bronze Age Chronology”, *AS 29*, 51-67, London, 1979
- Yakar, J.**, *Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and The Early Chalcolithic Period*, Jerusalem, 1991
- Yakar, J.**, *Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and The Early Chalcolithic Period. Supplement No: 1*, Jerusalem, 1994
- Yakar, J.**, *The Later Prehistory of Anatolia. The Late Chalcolithic and Early Bronze Age*, 1-2, Oxford, 1985_a
- Yakar, J.-A.G. Salzmann**, “Archaeological Survey in the Malatya and Sivas Provinces, 1977”, *Tel Aviv 6*, 34-53, Tel Aviv, 1979
- Yalçinkaya, .**, “1989 Yılı Karain Kazıları”, *KST XI/I*, 39-57, Ankara, 1990
- Yalçinkaya, .**, “1990-1995 Öküzini Kazıları I ı ında Anadolu Paleoliti inin Önemi”, *KST XVIII/I*, 1-9, Ankara, 1997
- Yalçinkaya, .**, “1992 Yılı Karain Kazıları”, *KST XV/I*, 23-42, Ankara, 1994_a
- Yalçinkaya, .**, “Anadolu skan Tarihinde Katran Da ı”, *1994 Yılı Anadolu Medeniyetler Müzesi Konferansları*, 55-76, Ankara, 1995_a
- Yalçinkaya, .**, “Ara tırmaların I ı ında Anadolu Alt Paleoliti i ve Sorunlarına Genel Bir Bakı ”, *Antropoloji 12*, 395-435, Ankara, 1985
- Yalçinkaya, .**, “Karain Kazıları, 1993”, *KST XVI/I*, 1-25, Ankara, 1995_b
- Yalçinkaya, .**, “Karain Kazıları, 1994”, *KST XVII/I*, 21-47, Ankara, 1996
- Yalçinkaya, .**, “La Paléolithique Inférieur de Turquie”, *Préhistoire du Levant*, 207-218, Lyon, 1981
- Ye ingil, Z.**, “Tülintepe, Tepecik, Çayönü Obsidyenlerinin Plato Düzeltme Tekni i ile Bulunmu Ya ları”, *TÜB TAK-ARÜTOB III/3*, 253-258, stanbul, 1983
- Yener, K.A. -H. Özbal-L. Barnes-R.H. Brill-E.C. Joel**, “Anatolian Metal Trade and Lead Isotope Analysis”, *XXXIV. Uluslararası Assiriyoloji Kongresi 1987, Kongereye Sunulan Bildiriler 3*, 547-555, 1998

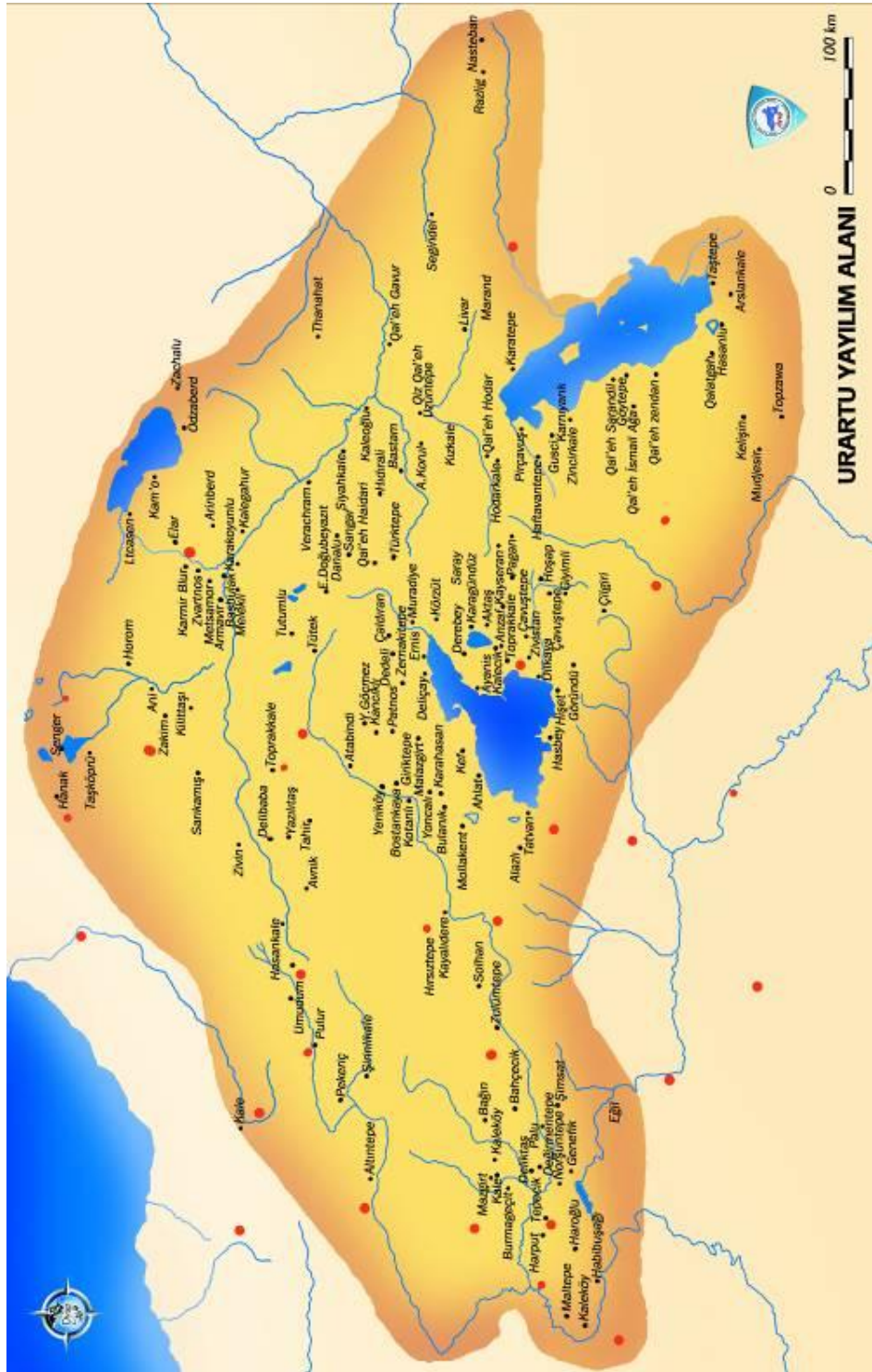
Yener, K.A. -T.J. Wilkinson-S. Branting-E.S. Freidman-J.D. Lyon- C.D.Reichel,
“The Oriental Institute Amuq Valley Projects, 1995”, *Anatolica* 22, 49-84,
Leiden, 1996

Yener, K.A., “The Amuq Valley Regional Project 1995-1998”, *AJA* 104, 57-62,
New Jersey, 2000

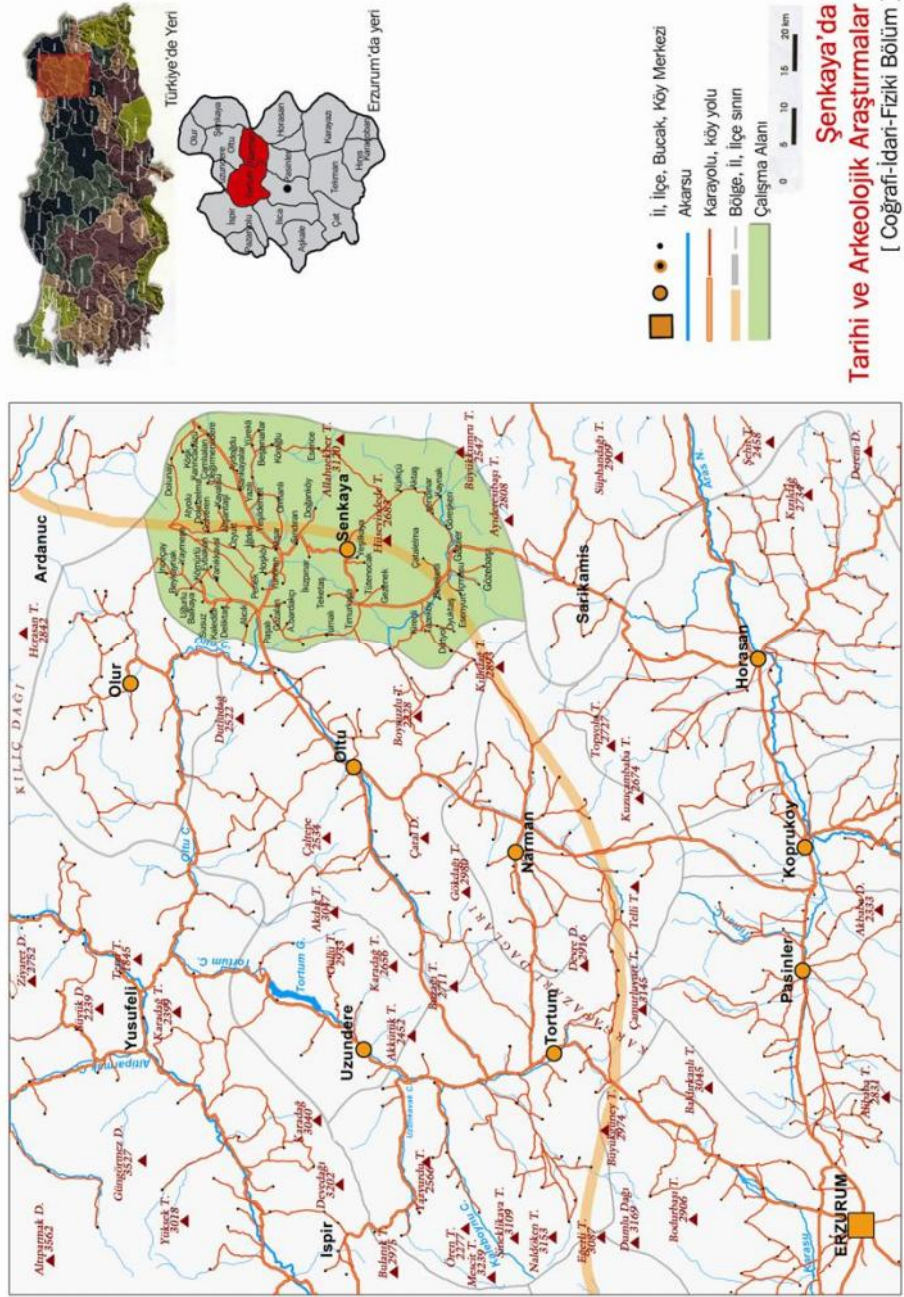
HAR TALAR

Harita-1 Türkiye Co rafi Bölgeleri

Harita-2 Urartu Yayılım Haritası

Resim- 1 De irmen Yerle mesi / enkaya

Resim-2 De irmen Yerle mesi / enkaya

Resim-3 De irmen Yerle mesi / enkaya

Resim-4 De irmen Yerle mesi / enkaya

Resim-5 Murathan Yerle mesi / enkaya

Resim-6 Murathan Yerle mesi / enkaya

Resim-7 Murathan Yerle mesi- enkaya

Resim-8 Kızılda Ma ara Yerle mesi- enkaya

Resim-9 Kızılta Ma ara Yerle mesi- enkaya

Resim-10 Kızılta Ma ara Yerle mesi- enkaya

Resim-11 Kızılta Ma ara Yerle mesi- enkaya

Resim-12 Kızılta Ma ara Yerle mesi- enkaya

Resim-13 enkaya Yerle mesi- enkaya

Resim-14 enkaya Yerle mesi- enkaya

Resim-15 enkaya Kalesi- enkaya

Resim-16 enkaya Kalesi- enkaya

Resim-17 enkaya Kalesi- enkaya

Resim-18 enkaya Kalesi- enkaya

Resim-19 enkaya Kalesi- enkaya

Resim-20 enkaya Kalesi- enkaya

Resim-21 enkaya2 Kalesi- enkaya

Resim-22 enkaya2 Kalesi- enkaya

Resim-23 enkaya2 Kalesi- enkaya

Resim-24 enkaya2 Kalesi- enkaya

Resim-25 enkaya2 Kalesi- enkaya

Resim-26 enkaya2 Kalesi- enkaya

Resim-27 enkaya2 Kalesi- enkaya

Resim-28 Tütenocak Köyü Yerle meleri

Resim-29 Tütenocak Köyü Yerle meleri

Resim-30 Tütenocak Köyü Yerle meleri

Resim-31 Tütenocak Köyü Yerle meleri

Resim-32 Köro lu Kalesi- enkaya

Resim-33 Koro lu Kalesi- enkaya

Resim-34 Koro lu Kalesi- enkaya

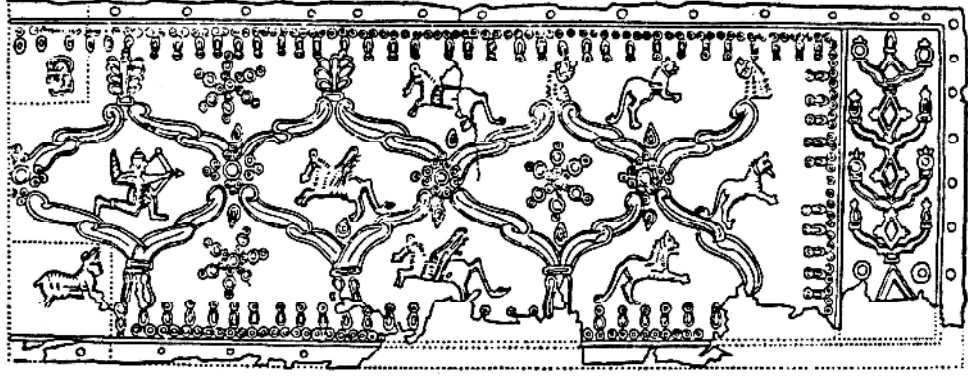

Resim-35 Zakim Yerle mesi- enkaya

Resim-36 Zakim Yerle mesi- enkaya

Resim-37 Zakim Bronz Kemer Barçası (Urartian Art'dan)

Resim-38 Zakim Mühür (Urartian Art'dan)

Resim-39 Bardız Kalesi- enkaya

Resim-40 Penek- enkaya

Resim-41 Penek- enkaya

Resim-42 Penek- enkaya

Resim-43 Penek- enkaya

Resim-44 Penek- enkaya

ÖZGEÇM

16.05.1983 yılında Erzurum'da do du. İkö renimini Edirne'de, orta ve lise ö renimini Erzurum'da tamamladı.

2004 yılında, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümünden mezun oldu. Aynı yıl, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiça Tarihi Bilim dalında Yüksek Lisans'a ba ladı. Halen Yüksek Lisans ö renimine devam etmektedir.